

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

**19. YÜZYILIN SEYAHATNÂME VE GRAVÜRLERİNDE OSMANLI ÇAĞI
ANADOLU KONUTU ÜZERİNE BAZI TESBİTLER**

Yüksek Lisans Tezi

Ela YILMAZ

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

**19. YÜZYILIN SEYAHATNÂME VE GRAVÜRLERİNDE OSMANLI ÇAĞI
ANADOLU KONUTU ÜZERİNE BAZI TESBİTLER**

Yüksek Lisans Tezi

Ela YILMAZ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

Tez Jürisi Üyeleri

Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER

Yrd. Doç. Dr. Sema BİLİCİ

Adı ve Soyadı İmzası

Kenan Bilici

Rüstem Bozer

Sema Bilici

Tez Sınavı Tarihi 21 HAZİRAN 2012

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (28/05/2012)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Ela YILMAZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

1. GİRİŞ	1
2. OSMANLI MİMARLIĞININ 19. YÜZYILI: BİR FİZİKÎ PANORAMA DENEMESİ	6-24
2.1. Siyasî Çerçeve.....	6
2.2. Sosyo-Kültürel Ortam: Yeni İhtiyaçlar ve Yönelişler.....	9
2.3. Konut Bağlamında Osmanlı Çağının Sivil Mimarisi Üzerine Bazı Gözlemler.....	14
2.4. Hukuki Bağlamlar: İmar Kanunları ve Mevzuata Yönelik Bazı Belirlemeler.....	19
3. BATI GÖZÜYLE OSMANLI DÜNYASI	25-36
3.1. Osmanlı Coğrafyasına Yönelik İlgilerin Tarihi Kökenleri ve Osmanlı Maddi Dünyasına Yönelik Meraklar; Seyyah, Seyahatnâme ve Görsel Belgeler Üzerine Bazı Notlar.....	25
3.2. Doğu Dünyasını Anlamanın Sofistike Yöntemleri: Oryantalizm ve Oryantalist Söylemler.....	32

4. 19.YÜZYILIN GÖRSEL İZLENİM VE KANITLARI: OSMANLI KENTLERİ VE KONUTLARA İLİŞKİN BATILI ANLATIMLAR.....	37-97
4.1. Afyonkarahisar.....	37
4.2. Antalya.....	42
4.3. Bursa.....	53
4.4. Erzurum.....	64
4.5. Kayseri.....	74
4.6. Trabzon.....	81
4.7. Urfa.....	93
5. SONUÇ.....	99-103
6. BİBLİYOGRAFYA.....	104-113
ÖZET.....	114-116
SUMMARY.....	117-119
GÖRSEL KAYNAKLAR.....	120-180

ÖNSÖZ

19. yüzyıl, hem Avrupa ülkelerinin hem de Osmanlı imparatorluğunun önemli değişim ve dönüşümleri yaşadığı bir çağdır. Osmanlı coğrafyasında gerçekleşen siyasî, ekonomik, kültürel ve toplumsal yapıdaki değişiklikler, çoğu zaman batılı seyyahların seyahatnâmelerine de konu olmuştur. *Bilinmeyen Doğu*'yu keşfetme merakıyla Anadolu'ya gelen seyyahlar, geride çok sayıda seyahatnâme ve gravür bırakmışlardır.

İnsanlarda var olan keşfetme ve merak duygusu, insanları kimi zaman başka ülkelere ve kentlere götürür. Dilini, kültürünü ve günlük hayatını bilmediği ülke ya da kentlerde hayatına farklı anlamlar katar insan. Özgürleşir çoğu zaman. Kendi içimde de var olan beni başka kentlere, ülkelere götüren keşif ve heyecanı, seyahatnâmeleri okurken de hissettim. Kimi zaman kendimi seyyahın gittiği bir kentte bulduğumu ve onların pitoresk anlatımları içinde düşler kurduğumu itiraf etmeliyim.

Bu süreçte kentleri, konutları, toplumu ve yaşamı seyahatnâmeler yoluyla kavramamı sağlayan, her hafta zaman ayırıp, bilgisiyle, düşünceleriyle ve bakış açısıyla bana yön veren, kendisinden çok şey öğrendiğim değerli hocam Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ'ye teşekkür ediyorum.

Bana her zaman destek veren ve yanımda olan canım Anneme ve Babama, tezin yazılması süresince her konuda yardımcı olan dostlarıma ve bu süreçte bana verdikleri izin ve tanıdıkları kolaylık dolayısıyla çalışma arkadaşlarıma minnet borçluyum.

1-GİRİŞ

Seyahat, seyahatnâme ve gravür...

19. yüzyılın sonlarına kadar birbiriyle ilişkili olmuş bu kavramlar, bir yönüyle, yeni ülkelere ve kentlere doğru yol alan seyyahları ve onların gördüklerini başkalarına aktardığı notları ifade ederken, diğer yönüyle de, kendi tanıklıklarını başkalarının gözünde de canlandırabilmelerini sağlayan görsel kaynakları tanımlıyor. Yüzyılın ikinci yarısında fotoğraf makinelerinin gelişmesi, gravür gibi resimli anlatımların etkisini giderek azaltacak ve bu tür belgeleri silik birer hatıraya dönüştürecektir.

Avrupa’da seyahat Ortaçağ’da gelişme göstermeye başlamış ve yüzyıllar boyunca da devam etmiştir. 18. yüzyıl sonlarından itibaren ve 19. yüzyılda bütün Avrupa’da ve özellikle İngiltere’de seyahat dernekleri kurulmuş; seyahat edecek olanlara yönelik broşürler de yayımlanmaya başlanmıştır. Bu dernekler, ülke dışına ve Doğuya seyahat edenlere bir tür rehberlik hizmeti vermiştir¹. Ayrıca daha önce gelen seyyahlar da, ülkelerine döndüklerinde yazdıkları seyahatnâmelerle, gezdikleri ülkelerde karşılaşılan güçlükler ve dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili seyahat edeceklere tavsiyelerde bulunmuşlardır.

¹ N. A. Sevin, **Gravürlerde Yaşayan Osmanlı**, Ankara, 2006, s. 15-16.

Avrupa'dan başlayarak Osmanlı topraklarına ve İstanbul'a seyahat etmek, uzun ve zahmetli bir yolculuğu göze almayı gerektiriyordu. Erken dönemden başlayarak tercih edilen güzergâh, genellikle deniz yoluydu. Başlangıçta, yalnızca rüzgâr gücüne bağlı olarak yol alan gemilerle seyahat, denizin durumuna ve mevsim koşullarına göre bazen haftalar sürebiliyordu. Buharlı gemi ve demiryolu ağı, 19. yüzyıl içinde giderek gelişti ve genişledi. Böylece çok daha fazla sayıda ressamın gezmek, görmek, keşfetmek ve bilgi edinmek için Doğu dünyasına giden insan kalabalıklarının arasına katılmaya başladığı anlaşılmaktadır².

18. yüzyıl sonlarında Anadolu gezileri İstanbul, İzmir ve Trabzon olmak üzere üç ana merkezden başlamaktaydı. Bu bağlamda, İstanbul'a gemiyle gelenler orta ve doğu Anadolu'ya geçerlerken, İzmir'den Anadolu içlerine gitmek isteyenler, özellikle antik yerleşimleri görmek için batı ve güney-batı Anadolu'ya, seyahatlerine Trabzon'dan başlayanlar ise, doğu Anadolu üzerinden güney-doğu Anadolu'ya geçmekteydiler.

İstanbul, seyahat edecekler için bol sayıdaki otelleriyle sonsuz sayılabilecek konaklama ve konfor imkânı sunduğu halde, Anadolu için bu tür imkânlar geçerli değildi. Seyyahlar, Anadolu'da çoğunlukla hanlarda kalmak zorundaydılar. Hanların olmadığı yerlerde manastırlar, kiliseler ya da gittikleri kentin saygın kişilerin konutlarında konaklıyorlardı. Özellikle, İstanbul ve İzmir'in, *Kutsal Topraklar*'a ve İran gibi daha uzak ülkelere gidecekler için çok uygun konaklama noktaları arasında sayıldığı bellidir; ancak, bazıları bu konfor imkânını bulamıyor ve ahır gibi çok kötü

² N. A. Sevin, 2006, s. 16.

yerlerde konakladıkları da oluyordu³. Bazı kentlerde, seyyahlar için *misafîrhâne* niteliğinde özel evler de bulunmaktaydı⁴.

Batılı seyyahların Osmanlı coğrafyasına ilişkin gözlemlerini içeren notlar, şüphesiz, Osmanlı çağının *fizik-bütün* olarak tanımlanmasına yardımcı olacak bir kaynak grubudur; buna karşılık, sözkonusu gözlemlerin, kimi yerlerde özellikle demografi ve etnik yapıya yönelik tesbitler olmak üzere, son derece dikkatli kullanılması, hattâ çoğunlukla başta tahrir ve mühime defterleri olmak üzere, Osmanlı arşiv belgeleriyle mukayeseli olarak çalışılması da gerekir.

Bu çalışmada, Osmanlı geç dönem sivil mimarlığı bağlamında, 19. yüzyılda kaleme alınmış seyahatnâmeler ve gravürlere konu olan görüntüler eşliğinde, Osmanlı kentlerindeki konutlara yönelik bir durum değerlendirmesi yapılmaya çaba harcanmıştır. Bu noktada, sadece 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyası üzerine yazılan seyahatnâmelerin sayısının 5000'i geçtiği⁵ hatırlanacak olursa, sadece konut değil, Anadolu mimarlığına yönelik bu tür çalışmalara, ne denli yoğun emek ve mesai harcanması gerektiği kendiliğinden anlaşılabilir. Anadolu'ya gelen arkeolog, asker, botanikçi, coğrafyacı, din adamı, diplomat, doğu bilimleri uzmanı, doktor, gazeteci, gezgin, jeolog, mühendis, mimar, misyoner, ressam, tarihçi, topoğraf, sanat tarihçi ve yazar gibi mesleklere sahip seyyahların geliş amacı, hiç şüphesiz, Anadolu'nun geç dönem konutları ve bunların özelliklerini belirlemek değildir. Bu bağlamda, çalışmanın henüz başlangıç aşamasında, Batılı seyyahların anlatımları üzerinden

³ S. Germaner-Z. İnankur, **Oryantalizm ve Türkiye**, İstanbul, 1989, s. 20-21.

⁴ Nitekim, F. Burnaby, Tokat'a gittiğinde seyyahların konaklaması için tahsis edilmiş bir eve götürüldüğünden bahseder (bkz: **At Sirtında Anadolu**, Çev: F. Taşkent, İstanbul, 2011, s. 160).

⁵ İ. Ortaylı, **Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek-1**, İstanbul, 2011, s. 91.

Osmanlı çağı Anadolu konutunun fizikî özelliklerini belirlemek amacıyla Türkiye'nin pek çok kentine yönelik bir plan tasarlanmış olmasına karşılık, sürenin kısıtlılığı nedeniyle sonuçta yedi kentin teze konu edilmesine karar verilmiş; bu kentlere yönelik olarak, toplam 56 seyyah ve 35 gravür üzerinden 19. yüzyıldaki Osmanlı konutunun fizikî özellikleri tesbit edilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan, çalışmaya yardımcı olacağı düşünülerek, 23 fotoğraf ve üç çizime de yer verilmiştir.

Çalışmaya dâhil edilen kentler, gravürlere de konu olan konutların yer aldığı yerleşmelere göre seçilmiştir. Kentlerin yazımında bölgesel bir ayrım dikkate alınmamış ve alfabetik bir sıralamaya tâbi tutulmuştur. Aynı seyyahın, değişik kentlere gittiği durumlarda, yaptığı iş ve/veya mesleği, ilk gittiği kentte vurgulanmış; ziyaret ettiği diğer kentte ise bunun tekrar vurgulanmasına gerek görülmemiştir. Bu bağlamda, çalışma sırasında, her kent ölçeğinde, seyyahların konutlara ilişkin gözlemlerine geçmeden önce, okuyucu için yararlı olacağı düşünülerek, sözkonusu kentin tarihî geçmişine yönelik kısa bir giriş bölümüne de yer verilmiştir.

Tez konusu, üç ana başlık ve bunlara bağlı alt başlıklar halinde toplanmıştır. Birinci bölümde, Osmanlı mimarlığının 19. yüzyılına yönelik bir fizikî panoramasını belirlemek amacıyla, böyle bir bütünsellik içinde dönemin siyâsî çerçevesi, yeni ihtiyaçlar ve yönelişlerle sosyo-kültürel ortam, Osmanlı sivil mimarlığına yönelik bazı gözlemler ve imar kanunları ile mevzuata yönelik hukukî bağlamlar üzerinde durulmuştur. Çalışmanın Batı Gözüyle Osmanlı Dünyası başlıklı ikinci ana bölümünde, seyahat, seyyah ve seyahatnâme bağlamlarında Osmanlı coğrafyasına yönelik ilgilerin tarihî kökenleri ve Batı'nın Osmanlı maddi dünyasına ilişkin ilgileri ortaya konulmaya gayret edilmiş; bu noktada, Doğu dünyasına olan ilgi uyanışının gerisinde yer alan Oryantalist söylemler ve Oryantalizm hakkında da bilgi

verilmiştir. Şüphesiz, 19. yüzyılda Batı’da yükselen ilgi uyanışını, sadece *Oryantalizm* ya da *keşfedilmemiş Doğu* gibi çoğu ütöpik/egzotik hayallere ulaşmak ya da *Binbir Gece Masalları*’nın peşinde koşmak isteyen romantik maceraperestlerin arayışları gibi görmek doğru bir yöntem değildir; seyahatnâmelerin satır aralarına dikkatlice bakılırsa, batılı seyyahları doğuya çeken yönelişlerin ardında, kimi kez de, başta arkeoloji ve sanat tarihi olmak üzere, çeşitli müsbet bilim dallarının da, bilimsel araştırmalarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada, özellikle klasik antik mirasın yoğun olduğu batı ve güney-batı Anadolu’da yapılan arkeolojik kazıların yoğunluğu hatırlanabilir.

Bu çalışma sırasında değişik kütüphanelerde kayıtlı, farklı dillerde yazılmış ya da bir bölümü günümüz Türkçesine de çevrilmiş 168 eser incelenmiş; bunlardan, belirlediğimiz kentlere ve konutlara ilişkin bilgi veren 52 eserden yararlanılmıştır. Ayrıca, *Gravürlerle Türkiye* (2002) adlı yedi ayrı ciltten oluşan kitabın da, gravürlerin tesbiti konusunda çalışmaya yön verdiğine işaret edilmelidir.

Özet ve sonuç olarak, bu çalışma ile ilk kez batı gözüyle Anadolu konutuna ilişkin bilgiler bir araya getirildiği gibi, seyyahların yorum ve gözlemlerine dayanarak, belirli bir tarih kesitinde Osmanlı çağı Anadolu konutunun kimi fizikî özellikleri belirlenmiştir.

2. OSMANLI MİMARLIĞININ 19. YÜZYILI: BİR FİZİKÎ PANORAMA DENEMESİ

2.1. Siyasî Çerçeve

1299'da kurulup, zamanla sınırlarını Doğu Avrupa, Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'ya kadar genişleten Osmanlıların, 16. yüzyılda bir dünya imparatorluğuna dönüştüğü bilinir.

19. yüzyıla gelindiğinde, kıta Avrupası ile dünyanın çeşitli merkezlerinde olduğu gibi, Osmanlı coğrafyasında da sosyal, ekonomik ve politik anlamlarda birçok değişiklikler meydana gelmiş; Avrupa'nın *Hasta Adam* olarak nitelendirdiği devlet, giderek daha çok toprak kaybetmeye başlamıştır⁶. Avrupa devletleri tarafından *Doğu Sorunu* olarak adlandırılan Osmanlı'nın çözülüş ve çöküş süreciyle, başta Rusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa olmak üzere, 1871 yılından sonra İtalya ve Almanya'nın da özellikle ilgilendiği anlaşılmaktadır⁷. Şüphesiz, bu süreçte, batı dünyası için, savaş ve diplomasi yoluyla Osmanlı coğrafyasında, o vakte kadar hayal bile edemeyecekleri yeni kaynakların elde edilmesi önemlidir. Bu sayede, İngiltere'nin sanayileşme yolunda önemli ilerlemeler kaydedip yeni sömürgeler elde ettiği, Napolyon'un Mısır'ı Fransız sömürgesi haline getirememiş olmakla birlikte Cezayir'i ele geçirip Tunus'u da Fransa'ya bağladığı, Habsburg monarşisinin de

⁶ D. Quarter, "19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt 2, İstanbul, 2006, s. 887.

⁷ H. Tuncer, **19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri**, Ankara, 2000, s. 27-95.

Balkanlarda önemli ilerlemeler kaydettiği ve Osmanlı ile ezeli rekabet halindeki Çarlık Rusyası'nın da, Balkan coğrafyasındaki Ortodoks Hristiyanların koruyucusu haline geldiği hatırlanabilir. Bu süreçte, Rusların, ayrıca askerî alanda güçlerini önemli ölçüde geliştirdiklerinden de bahsedilebilir⁸.

18. yüzyılın sonunda gerçekleşen Fransız İhtilâlinin sonuçları ile Sanayi İnkılâbı gibi nedenlerin, tüm dünyada olduğu gibi, Osmanlı coğrafyasında da, devletin idarî yönetiminde çözücü etkiler yarattığına şüphe yoktur.

Bu bağlamda, örneğin, Fransız İhtilâlinin etkisiyle ortaya çıkan Ulusçuluk akımının, çok uluslu bir yapıya sahip Osmanlı idaresi altında yaşayan farklı Balkan halklarının ayaklanmasına neden olduğu bilinir. Osmanlı egemenliği altındaki Hristiyan halkların bağımsızlık savaşları, devlette çeşitli krizlere, savaşlara ve batı dünyasının güçlü devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine karışmalarına yol açmıştır⁹. Balkan coğrafyasındaki ayaklanmalarla başlayan ve nihayet Balkan savaşıyla hezimete dönüşen devlet idaresinde, mutlak denetim altındaki bir ordunun bulunmayışı, sonuçta, İmparatorluğun ortadan kalkmasına da neden olacaktır. Bu nedenle, daha 19. yüzyılın başlarında II. Mahmud, devleti İslâm ilkelerine dayalı bir ortaçağ imparatorluğundan batı dünyasının politik, askerî ve sosyal ilkelerini temel alan modern bir anayasal devlete dönüştürmeyi amaçlamış; bu bağlamda, merkeziyetçilik politikası çerçevesinde tüm yerel güçleri bastırdığı gibi, Anadolu ve Rumeli'nin büyük bölümlerini de kendi merkezî otoritesinin denetimi altına almıştı. Bunu, eğitim ve sağlık alanındaki yenilikler de izlemiştir. Sultan II. Abdülmecid

⁸ S. Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: E. Ertürk, İstanbul, 2012, s. 89-90.

⁹ H. Tuncer, 2000, s. 28.

zamanında, demokrasiye geçişin ilk adımı, 3 Kasım 1839'da *Tanzimat Fermanı*'nın ilân edilmesiyle atılmıştır. Bu ferman, bir İslâm ülkesindeki ilk anayasal belge olmuştur¹⁰. 18 Şubat 1856'da ilân edilen *Islahat Fermanı* ile de gayri-müslimlere bazı haklar verilmiştir. Bu fermanın amacı, Balkanlarda ayaklanan gayri-müslim halkı ülkeye bağlamak, dolayısıyla Avrupa devletlerinin bunları bahane ederek devletin iç işlerine karışmasına engellemek ve toprak bütünlüğünü korumaktır.

19. yüzyılda batı dünyasındaki çağdaşlaşma hareketlerinin Tanzimat'la birlikte bütün alanlara yayılması ve batılı fikirlerin Osmanlı'ya girişinin artması, bir aydın muhalefet hareketinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. *Yeni Osmanlılar* olarak bilinen bu hareketin öncüleri¹¹, devletin kurtuluşunu anayasal meşrutî bir yönetimin kurulmasında görüyorlardı. Meşrutî idare isteği sonucunda, II. Abdülhâmid 23 Aralık 1876 yılında Kânun-i Esâsî'yi ilân ederek, meşrutiyet yönetimine geçilmesini sağlamıştır. Ancak 13 Şubat 1878 yılında, II. Abdülhamid meclisi süresiz olarak kapatmış ve anayasanın temel hükümleri uygulanmamıştır¹².

Devleti yıkılmaktan kurtarmak için yapılan çağdaşlaşma hareketleri sonuç vermemiştir. Bunun nedeni, devletin çöküşünün toplumsal ve ekonomik nedenleri araştırılmadan, bazı batı kuruluşlarını ve anlayışını devlete getirmekle devletin kurtulabileceği sanılmış; fakat bunlar, Osmanlı devletinin temeli sayılan geleneksel kurum ve fikirleri sarsacak değişik kavram ve fikirleri de beraberinde getirmiştir.

¹⁰ H. Tuncer, 2000, s. 43-44.

¹¹ Bu hareketin öncüleri; Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Süavi gibi aydınlardır.

¹² Y. Sarıнай, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları**, İstanbul, 2004, s. 38-39.

Avrupa devletlerinin de çıkarları nedeniyle Osmanlı devleti 19. yüzyılda hızla yıkılma sürecine girmiştir.

Bu yüzyıl, Osmanlı devletinin, en hareketli, sancılı, yorucu ve uzun yüzyılı olmuş; geleceği hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar, bu yüzyılın tarihini oluşturmuştur¹³.

2.2. Sosyo-Kültürel Ortam: Yeni İhtiyaçlar ve Yönelişler

Toplumlarda insanların etkileşimi sonucu oluşan gelenek ve görenekler, örf ve âdetler, kurallar, dil, dinî inançlar kadar, sanat ve yaşama mekânları da toplumun sosyo-kültürel yapısının önemli bileşenleridir. Bu yapı, sürekli değişim ve dönüşüm içerisindedir.

Osmanlı devletinin de, içinde farklı kültürlerin yaşadığı, dolayısıyla farklı gelenek, norm, dil, âdet ve dinlerin bir arada barındığı büyük bir sosyo-kültürel ortama sahip bir toplum olduğu bilinir. Bu farklı kültürel kimlikler birbirinden kurallarla ayrılabilir, hiç şüphesiz, bütün halinde bir *Osmanlı Ailesi*'ni oluşturmaktaydı.

Ailenin içinde yaşadığı fizikî ortamın çekirdeğini oluşturan mahalle, esasen, bir sosyal ve kültürel birimdir. Bu birim, “*aynı dinden insanlardan, genelde bir sülâle veya aşiretin mensuplarından veya sürgünle gelen hemşehrilerden ya da İstanbul ve bazı şehir mahallerinde olduğu gibi birbirini tanıyan ve birbirine kefil olan hanelerden oluşur. ...19. yüzyıl başlarına kadar büyük şehirlerin*

¹³ İ. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 2012, s. 37.

mahallelerinde belirli bir toplumsal sınıflaşmaya göre biçimlenmiş, belirgin bir mekân farklılaşması yoktur. ...Dinsel farklılık hariç, dil ve etnik farklılık önemli değildir; imparatorluğun her sınıf ve her bölgesinden insanlar belirli kurallar ve etiket çerçevesinde birlikte yaşarlar. Mahalle mescidi ve kahvehane bir toplantı ve tartışma mahalli olup kamuoyunun oluştuğu merkezlerdir”¹⁴.

19. yüzyılın ilk yarısına kadar, mahalleleri imamlar yönetmekteydi. İmamlar, mülkî ve beledî bir âmir olan *Kadı*’nın mahalledeki temsilcileridir. Gayri-müslim mahallelerinde ise ruhanî reis ve cemaatin *kocabaşısı* bu görevi sürdürüyordu¹⁵. İmamlar, doğum, ölüm, boşanma, yer değiştirme ve seyahat izni ilmuhabêrlerini düzenleme gibi işler için ilk kayıtları tutar; cami ve mescitlerin, mahalle sokaklarının temizliği, çeşme, su yolu, hamam gibi mahalle halkının ortak kullandığı birimlerin bakım ve korunmasında gözlemci ve denetleyici olarak etkinlik gösterir, ayrıca mahalle halkının korunmasını ve rahatlıklarını da sağlarlardı¹⁶. Mahallelerde görevli imamların maaşları vakıf gelirlerinden verilirdi; bir süre sonra bu konuda suiistimaller yaşanması, halkın imamın baskısından ve zulmünden bıkmaması, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalım ve ayaklanmaların iç güvenliği sarsması, özellikle 1829-1830 yıllarında İstanbul’a göçün önlenmesi ve kentte güvenliğin sağlanması amacıyla kentin mahallelerinde muhtarlık teşkilâtları kurulmuştur. Anadolu’da ise muhtarlık örgütünün ilk kez 1833 yılında Kastamonu’ya bağlı

¹⁴ İ. Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul, 2010, s. 41-42.

¹⁵ İ. Ortaylı, 2010, s. 42-43.

¹⁶ M. Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri**, Ankara, 2001, s. 49.

Taşköprü’de kurulduğu bilinmektedir¹⁷. Mahalle imamı, cemaati temsil ettiği için, devlet, muhtarları imamın yerine değil, fakat yanına koymuştur.

Osmanlı mahallesi, aile ile organik bir bağ içinde ve doğum, evlenme gibi mahalleliyi ortaklaşa ilgilendiren ve dayanışmaya sevk eden olayların topluca yaşandığı fizikî bir mekândır. Örneğin, çocuk bu fizikî mekânın içinde ve arasında büyür. Toplumun temeli, *mahalleli aile* olduğu gibi, esasen, mahalle, sadece dinî ve kültürel bir birim değil, fakat aynı zamanda malî ve idarî bir birim olarak da değerlendirilirdi¹⁸. Mahalleler genel olarak dış dünyaya kapalıydı. Bunun nedeni, “...zanaatkâr ve tüccarların çoğunun eviyle işinin ayrı ayrı yerlerde olmasıydı. Özellikle büyük kentlerde iş semtleri vardı. Hanların, kapalı çarşıların çoğu çeşitli vakıflara ait dükkânlarla dolu sokakların bulunduğu semtlerde sürekli oturan çok azdı”¹⁹.

Kentlerin yönetimi ise önceleri kadılara bırakılmıştı. Kadılar, kentin yönetiminin yanı sıra yargı görevini de yerine getirirlerdi. 1826 yılında, *İhtisab Nazırlığı* kurularak, kentlerin güvenlik işleri, esnafın teftişi ve vergi toplanması için yeni memurlar tayin edildi. Bu görevlere yeni memurlar getirilmesiyle, kadı sadece yargı organı durumuna düşmüş; *İhtisab Nazırlığı* ise, yapıcı bir beledî hizmet organı olmak yerine, yasaklayıcı ve despotik bir uygulama örneği olmuştur. Kentlerin değişen yapısı ve yeni ihtiyaçlar, modern belediye idarelerinin kurulmasını

¹⁷ M. Çadırcı, 2001, s. 51, 59.

¹⁸ İ. Ortaylı, 2010, s. 50, 53.

¹⁹ S. Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam – Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev: E. Kılıç, İstanbul, 2011, s. 183.

gerektirmiştir. Bu nedenle, 16 Ağustos 1854’de *İstanbul Şehremaneti*²⁰’nin kurulduğu bilinir. *Şehremaneti*, kentte zaruri ihtiyaç maddelerinin sağlanmasına ve bulundurulmasına dikkat edecek, yol ve kaldırım yaptırıp onaracak, temizlik işlerini, esnafı kontrol edecek, vergi ve resimleri toplayıp Hazine’ye teslim edecekti. Anadolu kentlerinde modern beledî teşkilâtlanmaya, 1877 yılında *Vilâyet Belediye Kanunu* çıkmadan önce, 8 Ekim 1864 tarihli *Vilâyet Nizamnâmesi*’nin hükümlerine dayanılarak oluşturulmuştur. Bunun nedeni, bazı liman şehirleri, önemli ulaşım ve ticaret merkezlerinde, tüccar ve yabancı uyrukluların kent yönetiminde düzenli ve modern beledî hizmetler istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Bu bağlamda önemli bir liman kenti olan İzmir’de, Belediye 1864 yılında kurulmuştur²¹.

Kentin çevresiyle ilişkisini sağlayan haberleşme ağında olduğu gibi, dış ticaretin niteliği ve ekonomideki değişimler, ayrıca Tanzimat’ın getirdiği yeni bürokratik yapıda ilk kez konuttan farklılaşmış bir *Devlet Dairesi* fikrinin ortaya çıkışı gibi kent merkezlerinde yaşanan bu köklü değişikliklerin, esasen, Batı kültürüne yönelmenin getirdiği sonuçlar olduğu ileri sürülebilir. 19. yüzyılda kent merkezlerinde görülen dönüşümlerin, kendini daha çok konut alanlarında gösterdiği anlaşılıyor²². Örneğin, İstanbul’da, 1905 tarihinde inşaat mühendisi/haritacı Charles Edward Goad tarafından hazırlanmış haritalarda, *Appartements* olarak tanımlanan yapılar olduğu ve bu yapıların her katında bağımsız dairelerin bulunduğu konutlar ile

²⁰ Bknz: İ. Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840 – 1880)**, Ankara, 2011, s. 132-133.

²¹ İ. Ortaylı, 2011, s. 178-179.

²² İ. Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğunda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri”, **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, Cilt-II, İstanbul, 2005, s. 59.

Habitations olarak adlandırılan geçiş tipi denebilecek her katı bağımsız konut özelliğı taşımayan aile konutları mevcuttur. *Habitations* konutlarında mutfak ve tuvalet büyük olasılıkla giriş katında bulunmaktadır. Bu aile konutları, zaman içinde kiralık konutlara dönüştürülmüş ve servis hacimleri dairelere sonradan eklenmiştir. Ancak daha 1872 - 1874 tarihlerinde mühendis Eugene Henri Gavand'ın *Tünel* için hazırladığı haritalarda da, Goad planında *Habitations* olarak tanımlanan yapıların da yer aldığı dikkati çeker. Örneğın, Galata semtinde ve 1853 tarihli bu tür bir yapının her katında ayrıca mutfak ve tuvalet olduğı da tesbit edilebilmektedir. Bu husus, sözkonusu konut yapısının, 19. yüzyılın ikinci yarısından önce ve her katında bağımsız dairelerin bulunduğı (mutfak ve tuvaletlerin her kattaki dairede bulunması) bir tipin, en azından Galata bölgesinde var olduğunun açık bir kanıtıdır. 19. yüzyılın son çeyreğinde Galata'da ortaya çıkan apartmanları, İstanbul'da yapılan diğer konutlardan ayıran en önemli özelliklerin, birçok odada baca olması, bazı apartmanların giriş katlarında veya bodrumlarında amaşırhane bulunması ve mobilya kullanımı gibi konfor şartları olduğı bilinir²³. Bütün bunlara bakılarak, İstanbul özelinde, ayrıcalıklı ve farklı bir konut tipinin ilk örnekleri kabul edilebilecek Galata apartmanlarının, Osmanlı'nın modernite sürecinde ve 19. yüzyılın sonlarına doğru kentsel mekânlarda görülen dönüşümün birer kanıtı oldukları ileri sürülebilir.

Diğer taraftan, dönüşüm, sadece kentlerin formunda değil, aynı zamanda iç dokusunda da kimi değışikliklere gidilmesini zorunlu kılmıştır. Örneğın, İstanbul, İzmir ve Selânik gibi kentlerde yabancı şirketler eliyle tramvay ve vapur işletilmeye

²³ A. D. Öncel, **Apartman – Galata'da Yeni Bir Konut Tipi**, İstanbul, 2010, s. 127, 129-130, 140.

başlanmış; ama en önemlisi, atlı arabalar kentlere girmiş ve bütün bu gelişmeler, kent içinde sokakların yeniden düzenlenmesine yol açmıştır²⁴.

Bu gelişmeler ışığında kentlerde, apartman, tiyatro, otel ve banka gibi yeni yapı türleri ortaya çıkmış; batıda gelişen mimarlık akımları ile yeni yapı tasarımları doğmuş; ihtiyaçlar ve zevkler değişmiş; mimari, resim, müzik ve eğitim alanlarında gelenekselin yanında *yeni* de yer almış ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında basılı kitapların sayısı da artmıştır. Gelenek ve görenek ile örf ve âdetler gibi maddî ve manevî kültür katmanlarının içinde yaşatılarak biçimlenmiş sosyo-kültürel yapıya, Osmanlı kent ortamında yaşanan köklü dönüşümlerin yansımaları olan üretim, ulaşım ve teknoloji gibi maddi kültür bileşenlerinin de dâhil olmasıyla, 19. yüzyılın Osmanlı kültürel ve toplumsal modernleşmesinin sağlandığı ileri sürülebilir.

2.3. Konut Bağlamında Osmanlı Çağının Sivil Mimarisi Üzerine Bazı Gözlemler

Bilindiği üzere, Anadolu’da konutun tarihi Neolitik çağa kadar geri gitmektedir. Çatalhöyük ve Hacılar yerleşimleri ve ev biçimleri; dikdörtgen planlı odalar, moloz taş temeller üzerinde çamur harçlı kerpiç duvarlar ve düz çatılardan oluşmaktaydı. Bu süreçte, dikdörtgen odalı ve avlulu evlerin varlığından da bahsedilebilir. D.Kuban, Yakın Doğu’da, Geç Roma egemenliğini izleyen dönemde ise yaygın ev tipinin eyvanı ile *avlu evi* olduğunu belirtir²⁵. Bu tip konutlar, İslâm İmparatorluğu’nun ilk genişleme döneminde ve Araplar tarafından ele geçirilen

²⁴ İ. TEKELİ, 2005, s. 60.

²⁵ D. Kuban, **Türk “Hayat”lı Evi**, İstanbul, 1995, s. 25-26

güney-doğu Anadolu’da görülebilir. Türk ev biçiminin oluşumu sırasında birinci kat odalarının önündeki *hayat* temel oluşumdur.

Osmanlı çağı konutlarında avlu kullanımının, kentlerin kırsal karakterinden kaynaklandığı iddia edilmiştir²⁶. Bu bağlamda, batı Anadolu ve Balkan coğrafyasında, Osmanlı kentlerinin en önemli özelliğinin, kent duvarlarının dışında ve bahçeli ev tarzında gelişmeleri olduğu hatırlanabilir. Denebilir ki, İslâmî kent hayatı Orta Asya, İran ve çoğu Arap ülkelerinde avlulu ev tipini ön plana çıkartmışken, Osmanlı konutu, farklı bir kentsel mekân anlayışının ürünü olarak bu çevre içinde biçimlenip var olmuştur²⁷.

S. Yerasimos’un, 16. yüzyıl ortalarına ve sonralarına ait üç vakıf defterine kayıtlı 821 hâne üzerinden *16. Yüzyıl İstanbul Evlerine* yönelik olarak yaptığı tesbitlerde, genellikle kırsal alana özgü bir konut tipi sayılan *Hayatlı Ev*’in bir çeşitlemesini sözkonusu dönemin İstanbul konutlarında da bulmak mümkündür. Bu yüzyılda, yığma ya da ahşap karkas yapılar ön plandadır. Hânelerin % 53,09’u birden fazla kata sahip, üç ya da daha fazla kata sahip konut sayısı ise 12’dir. Bu konutların % 77,35’inde en az bir avlu bulunuyordu. 16. yüzyılda İstanbul evinin bölümleri bir avlu etrafında ya da içinde kümelenmekteydi. Büyük evlerde çift avlu bulunuyor; dış avlu hizmet alanı işlevi görürken, iç avlu ev sahibinin ailesi tarafından kullanılıyordu. Odaların önünde, hatta bazen etrafında *sofa* adı verilen yarı açık

²⁶ D. Kuban, 1995, s. 26-27.

²⁷ D. Kuban, *Hayatlı Ev* olarak da bilinen Osmanlı-Türk evinin temel karakteristiğinin, birkaç pencere dışında sokağa tümüyle kapalı olması şeklinde nitelendirir. Ona göre, tek ve ana cephesi çift katlı galeri halinde tanzim edilmiş *hayat* aracılığıyla avlu ya da bahçeye bağlanmaktaydı (Bknz; 1995, s. 27, 54). Osmanlı konutunu, sokaktan ve doğal olarak günlük hayattan kopuk ve yalıtılmış bir yaşama kültürünün ürünü haline indirgeyen bu tür bir yaklaşımın, pek de gerçeği yansıttığı söylenemez.

mekânlar bulunuyor; bunlar büyük bir sundurmada son buluyordu. Bu evlerin, % 32,68’inde bahçe, % 80,79’unda helâ (kenef) ve % 6’sında mutfak bulunmaktaydı²⁸. 1546 tarihli İstanbul vakıf defterleri, en küçük evlerin bile bir kısmında ve daha büyük evlerin çoğunda helâ (kenef) olduğunu göstermektedir. Osmanlı döneminde de, her dönemde olduğu gibi, konutun ne kadar büyürse konforunun da o kadar arttığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, konutlarda hamamlara pek sık rastlanmıyordu. Konutlar sularını kuyularla sağlıyordu. Bu nedenle 19. yüzyılın sonuna kadar İstanbul’daki herhangi bir evin konforunu sağlayan temel unsur kuyuydu. *Ahur* sayısı da İstanbul genelindeki konutlar düşünüldüğünde çok fazlaydı; bunların, genellikle küçük ev hayvanları ve bazen de büyükbaş hayvanlara barınak sağladığı iddia edilmiştir. Mutfak ve kiler lüks olarak belirip, konutlarda fırınlar görülmekteydi. Mutfak, ancak 19. ve 20. yüzyıllarda bir norm haline gelmiştir²⁹.

Tarihi bilinen örneklerin azlığı yüzünden, *Hayatlı Ev*’in 17. yüzyıl gelişmesini izlemek pek mümkün değildir. Ancak, giriş katı duvarları üzerinde taşan *çıkma* kavramının bu yüzyılda yayıldığı bilinmektedir. *Hayatlı Ev*’in klasik dönemi 18. yüzyıldır. Bursa-Muradiye’deki *Murat Evi* denilen konutun, eyvanının açık olması, ortasında uzanan bir balkonunun bulunması ve *hayat*’a bağlı, iki tarafa kapalı yükseltilmiş bir platformun eyvan gibi hacim oluşturması nedeniyle bu döneme örnek oluşturabileceği düşünülmüştür³⁰. Bu dönemde, oda ve *hayat*’taki köşk sokağa

²⁸ S. Yerasimos, “16. Yüzyılda İstanbul Evleri”, **Soframız Nur Hanemiz Mamur-Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak**, İstanbul, 2006, s. 307, 312-315, 328-329.

²⁹ U. Tanyeli, “Osmanlı Metropollerinde Evlerin Konfor ve Lüks Normları (16.-18. Yüzyıllar)”, **Soframız Nur Hanemiz Mamur-Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak**, İstanbul, 2006, s. 336, 338-340, 342.

³⁰ D. Kuban, 1995, s. 57.

açılabilirler. 19. yüzyılda ise asimetrik olarak yerleştirilmiş üç odalı *Hayatlı Evler* en yaygın tiplerdir ve hayat motifinin gücünü göstermektedir. U biçimindeki planlarda *Hayatlı Ev*, ona karakter kazandıran yarı-açık galeri nitelik değiştirince köklü tipolojik değişime uğramıştır. Bu değişim, evin yarı-kırsal niteliğini ortadan kaldırmıştır. Konutlar, daha küçük arsalar üzerine, sıralar halinde yapılmaya başlanmış; küçülen bahçeler de evin arkasına itilmiştir. Eyvan ya ortadan kaybolmuştur ya da odalara dönüşmüştür. Taş döşeli olduğu için *taşlık* adı verilen giriş holü çevresinde sıralanan hizmet odaları ise, daha önceki dönemin giriş katlarının işlevini görmektedirler. Bazen merdivenlerle ara bir kata, evin kadını tarafından kış odası olarak kullanılan basık tavanlı bir asma odaya geçilir. Giderek bu ara katlar üst katların planları ile aynı plana sahip tam katlara dönüşmüşlerdir.

Bu yüzyıl kent evlerinin diğer bir özelliği de, birincisine çok benzeyen planı ile ikinci bir katın yapılmasıdır. Küçük yerleşimlerde iki katlı konut geleneği terk edilmemiştir. 19. yüzyılın ortalarında batılı üslûplar Osmanlı'ya girmiş; önemli konutların bezemeleri neo-barok, neo-klasik, neo-gotik ve Art Nouveau karışımı üslûpla yapılmıştır. Özellikle liman kentlerinde, deniz yolları ulaşımının yoğunlaşması, ticaretin artması, kentlerin batı etkisine ve batı mallarına açılması, liman kentlerinde ve hinterlandında kârgir mimarinin ve buna bağlı olarak neo-klasik fizyonominin gelişmesine neden olmuştur³¹.

³¹ D. Kuban, 1995, s. 58, 63-64, 66, 69, 90.

Sokaklardan oluşan mahalleler, kent merkezinde bir mescid, zaviye, tekke ve cami etrafında kurulmasına rağmen, bu yapılarla tek başına bir fizikî yapıyı tamamlamamıştır. Çarşı, hamam ve çeşme gibi yapılar da mahallenin temel unsurları olmuş; kentler bu yapıların etrafında bir oluşum gerçekleştirmiştir.

Osmanlı kentlerinde, konutların arka bahçeleri ile oluşan yeşil potansiyelinin dokusuna karşılık, mahalli meydanlarda ve camilerin çevrelerindeki ulu çınarlar, iklimin uygun olduğu her yerde servilerin farklı renkleri ile kentin peyzajı tamamlanırdı. Kentlerin çevresinde, tarım alanları, bostanlar, bağlar, zengin meralar ve hayvancılık alanları, bayram yerleri, kentlere özellik katan, kentin çeşitli bölümlerini birbirinden ayıran dere boyları ve mesire yerleri Osmanlı kentinin ayrılmaz parçalarını oluştururdu³².

19. yüzyılda Anadolu kentinde mekânsal farklılaşmanın ortaya çıktığı bir dönüşüm yaşanmıştır. 19. yüzyılda konut alanlarındaki farklılaşmalar, 16. yüzyıl kentinde olduğu gibi sadece milletlerarası farklılaşma değil, sınıfsal farklılaşmayı da içermekteydi. Ancak, her milletin tüm sınıfları aynı mahallede otururdu. Zenginler kent dışına çıkmış, ulaşım olanaklarına göre banliyöler oluşmuştu. Banliyöler arasında da milletlerarası farklılaşmalar meydana gelmiş; fakat bu ayırım, kent içindeki kadar sert olmamıştır³³.

³² T. Cansever, **İslam'da Şehir ve Mimari**, İstanbul, 2006, s. 122-123.

³³ İ. Tekeli, 2005, s. 59-60.

Bu bağlamda, Osmanlı-Türk konut geleneği de, kent konutlarında büyük değişiklere uğramıştır. Ancak biçimsel kökenini değişmemiştir. Genellikle dış mimaride ahşap malzeme, kafes ya da kepenkler, çıkmalar, cumbalar; iç mimaride sedirler, yüklükler, işlemeli tavanlar, dış dünya ile hava ve ışık ilişkisi kesilmemiş sofalar tasarıma karakter veren öğeler olarak sonuna kadar kullanılmıştır³⁴. 19. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul ve bazı önemli liman kentlerinde, apartman denilen çok katlı binalar ortaya çıkmış; evlerin içine konfor ve lüks girmiş; ancak hızla ilerleyen bu yapılaşma, kentlerin yeşilini oluşturan kent peyzajlarını da zamanla yok etmiştir.

2.4. Hukukî Bağlamlar: İmar Kanunları ve Mevzuata Yönelik Bazı Belirlemeler

Osmanlı çağında, kentlerin planlanması ve konut yapımıyla ilgili resmî belge niteliğindeki bazı nizamnâme ve kanunların varlığından bahsedilebilir. Kimisi uygulamaya konulmuş bu tür yasal düzenlemelere gidilmesindeki en büyük nedenin, hiç şüphesiz, kentlerdeki konut stokunu büyük ölçüde ortadan kaldıran yangınlar olduğu bilinmektedir. Genelde ahşap malzemenin kullanıldığı konutlarda çıkan yangınların, özellikle İstanbul örneğinde, sadece konut ve bunların aralarındaki sokakları değil, fakat aynı zamanda kentin birçok mahallesini de yok ettiği bilinir³⁵.

³⁴ D. Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, İstanbul, 2007, s. 485.

³⁵ İstanbul'da, en eskisi 15. yüzyıldan başlamak üzere, neredeyse her dönemde büyük yangınların meydana geldiği ve birçok konut ve mahallenin yanarak ya da yıkılarak ortadan kalktığı bilinir. Örneğin, Eylül 1804 yılında Tophane'de çıkan yangında 400 konut yanarken, söndürme sırasında da 200 konut yıkılmış; aynı tarihlerde Hasköy yangınında 500 hâne yanmış ve 150 hâne yıkılmış; 18 Haziran 1811'de Beyoğlu'nda çıkan yangında pek çok konut ve dükkân, 20 Kasım 1815 yılında ise Ortaköy Cami civarında çıkan yangında konutlar, dükkânlar ve yalılar yanmış; 14 Ağustos 1818 yılında Kadırga limanında başlayan

Diğer taraftan, konutlarda ahşap malzemenin tercih edilmesinin tek nedeninin, kolay yapılması ve ucuza mal edilmesinin yanısıra, muhtemelen kentler için tehlike arz eden depremlemlerin de göz önünde bulundurulduğunu açıklamaktadır.

Osmanlı çağında, konut inşaatına ilişkin yasal düzenlemelerin en erken örnekleri 16.yüzyıla kadar geri gitmektedir³⁶. Örneğin, 1558 tarihinde çıkartılan buyrukla, konutların iki kattan fazla yapılmaması, saçak ve başka çıkıntıların olmaması, camilere çok yakın konut yapılmaması, sur duvarları ve konutlar arasında 3,00 ya da 3,50 m. ara bırakılması gerektiği bildirilmiştir. Diğer taraftan, 1695’de İstanbul’daki konutların yığma teknikle inşa edileceği belirtilirken, bunun uygulanması için de devletin 1702 yılında tuğla, kiremit ve kireç sağlama yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, 1718 tarihinde çıkartılan buyruğun daha kesin hükümler içerdiği görülmektedir. Örneğin, konutların yalnızca yığma taş tekniğiyle yapılması, saçakların ahşap malzeme yerine kirpi saçak biçiminde olması ve saçak kısmının 18 parmaktan fazla olmaması, iki cumbanın karşı karşıya gelmemesi, birinin ötekine göre daha aşağıda veya yanda olmasına dikkat edilmesi gerektiği duyurulmuştur. 1724 tarihinde ise Müslüman konutlarının yüksekliğinin 9,10 m., gayri-müslimlerin konutlarının da 6,50 m. olabileceği, eğimli arazilerde de bu kuralın uygulanacağı belirtilmiştir. Bunun yanısıra, gayri-müslimlere, Müslüman

ve Kumkapı’ya ilerleyen yangın önüne gelen binaları yakmış; 1 Mart 1823 yılında Cihangir Firuzağa Camii civarında bir çok ev ve dükkân, 28 Ağustos 1832 yılında Çengelköy’de çıkan yangında 600’den fazla konut ve 20 kadar dükkân, Haziran 1855’de Koska ve Lâleli semtlerinde binlerce hâne ve dükkân ve 11 Haziran 1870 yılında Beyoğlu’nda çıkan yangında da 3000 kadar konut ve dükkân yanmıştır. Detaylı bilgi için bkz: M. Cezar, “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler”, **Türk Sanatı ve Araştırma ve İncelemeleri**, Cilt I, İstanbul, 1963, s. 327-414.

³⁶ Buradaki bilgiler, Ü. Alsaç, **Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı**, İstanbul. 1993, s.91’den özetlenmiştir.

konutlarının satılmaması ve gayri-müslimlerin sur dışında konut yapmamalarını belirten düzenlemeler de getirilmiştir.

1835 yılında Prusya hükümeti tarafından, Osmanlı devletinde askerî öğretmen olarak görev yapması için İstanbul'a gönderilen Helmuth von Moltke, ayrıca İstanbul'un kent planını çizmekle de görevlendirilmiş ve ilk imar planı çalışmalarını da yapmıştır. Moltke'nin, bu görevi sırasında konutlara ilişkin bazı tesbitler de yaptığı anlaşılıyor: *“Memleketin en imtiyazlı sınıfı olan Türklerin evlerinin dış görünüşü reayanınkilerden ayrılır. Müslüman, evinin geniş cephesini Boğaz'a doğru ... yapar; kırmızı, mavi ya da sarı renge, fakat daha çok kırmızıya boyar; hâlbuki Rumlar ve Ermeniler evlerinin dar tarafını, başşehrin ana caddesi olan boğaza çevirirler ve kurşuni renkle badana ederler. Bu evlerin çoğu pek büyük olduğu için sokağın üstünden aşar ve ta arkadaki tepelere ve setlere kadar tırmanır. Eğer buna rağmen ev yine de tamah uyandırıcı bir zenginlik manzarası gösteriyorsa bunu, sanki iki ayrı mülkmüş gibi görünsün diye kurşuninin iki ayrı tonuyla boyarlar”*³⁷.

Moltke'nin bahsettiği renk kullanımının, esasen, Anadolu konut geleneğinin tipik bir özelliği olmadığı iddia edilebilir. Nitekim, *taşra* mimarisinde renk kullanımının az ve ahşap öğelerin de kireçle boyandığı bilinmektedir. Bazen beyaz, bazen de mavi ve kırmızı kullanılmıştır. İstanbul'da ise Müslüman konutlarında; kırmızı, sarı, mavi, beyaz, gayri-müslim konutlarında ise kahverengi ve siyah renk kullanılmıştır. 19. yüzyılın büyük konaklarında ise pembe, her tür kırmızı, zeytin yeşili ve sarının tonları tercih edilmiştir³⁸.

³⁷ H.von Moltke, **Türkiye Mektupları**, Çev: H. Örs, İstanbul, 1969, s. 79.

³⁸ D. Kuban, 1995, s. 185-186.

Moltke'nin İstanbul için yaptığı plandaki kararlar, 1839'da ilmuhaber hâline getirilmiştir. Buna göre yapılacak binalar kârgir olacak; geniş ve geometrik kurallara göre yapılacak sokaklarda, binaların nereye yapılacağı gösterilecektir. Yeni oluşturulan mahallelerde ahşap ev yapmak isteyen fakirlere hiçbir şekilde göz yumulmayacaktır. Yollar, 10, 12, 15, 20 metre genişliğinde olacak şekilde dört kademeye ayrılmıştır. Çıkma sokak yapılmayacak ve uygun yerlerde meydan oluşturulacaktır. Bu ilmuhaberden sonra, 1848 yılında *Ebniye Nizamnâmesi* çıkarılmıştır. Nizamnâmede, çeşitli kurallar yer almaktaydı. Bu kurallar; kamulaştırma, binalara ruhsat verilmesi, inşaatların denetimi, yol ve sokakların genişliklerine göre iki kenarına yapılacak yapıların yüksekliklerini içeriyordu³⁹. Belli ki, bu kurallarla, Tanzimat'ın *eşitlik* ilkesine uyularak, Müslüman ve gayri-müslim konutları arasındaki fark kaldırılmaya çalışılmıştır⁴⁰.

1864 yılında *Islâhat-ı Turuk Komisyonu* adıyla bir imar komisyonu kurulduğu ve akabinde 1882 yılında Osmanlının ilk imar kanunu olan *Ebniye Kanunu*'nun çıkartıldığı bilinir. Bu *Kanun*'a göre, belediyelerin açacakları sokakların, yolların ve yangın yerlerinin haritalarının yapılması ile yol düzenlemelerinde belediye ve vatandaşın görev ve hakları düzenlenmiştir. Çıkma sokakların yapılmaması, yol genişliklerinin beş sınıfa ayrılması, yapıların yüksekliği ve binalarda yapılacak çıkmaların niteliği ile yangına karşı alınacak önlemler de *Kanun*'da yer almıştır. Belediye meclisleri ise yol, sınıf ve genişliklerini kararlaştıracaktı. Ayrıca *Kanun*'un

³⁹ İ. Tekeli, 2005, s. 64.

⁴⁰ Bu bağlamda, 1855 yılında *Viyana Protokolü* ile özel izin gerekmeden gayri-müslimlerin mabetlerini tamir ve oturdukları bölgelerde serbestçe kilise inşa edilebileceği bildirilmiş; ancak bu durum sorunlar yarattığı için, Babiâli'den izin almadan hiç bir şey yapılamamıştır. Bknz; İ. Ortaylı, 2011, s. 193.

maddeleri arasında boş arazi ya da bostan gibi yerleri imara açmak isteyenlerin, bu arazide okul, karakol yerini bedelsiz olarak belediyeye vermesi ve imara açılması için Sultan'dan izin alınması gerektiği belirtilmiştir. İmara açılan alanlarda, lağım ve yolların kaldırım masraflarını, bu alanları imara açan kişinin karşılaması gerektiği de duyurulmuştur. Kentlerde, özel mülkiyete ait toprakların, imar hareketlerine engel oluşturduğu düşüncesiyle de 1873 yılında *İstimlâk Kanunu* çıkarılmıştır⁴¹.

Ayrıca 1858 yılında çıkartılan *Ceza Kanunu* ile korumacılık düşüncesinin de doğduğu görülmektedir. Bu kanunla ilk kez, anıtsal yapıları tahrip edenlere para cezası uygulanmıştır. 1869, 1874 ve 1884 yıllarında çıkartılan *Âsâr-ı Atika Nizamnâmeleri*'yle de eski eserlere ilişkin kurallar belirlenmiştir. Bu bağlamda, 1869 yılında, arkeolojik kazılarda çıkartılan eserlerin denetimi sağlanmış; 1874 yılında önceki devirlerden kalan her şey eski eser kapsamı içine alınmış ve 1884 yılında da eski eser tanımı tüm yapıları kapsayarak özel mülkiyete ait araziler üzerindeki eski eserler konusunda arazi sahiplerinin yetkileri sınırlandırılmış ve cezalar getirilmiştir⁴².

19. yüzyılda yapılan bütün bu düzenlemelerin, bütün kentlerde görülen dağınık iskân dolayısıyla, yine de etkin bir imar denetimi ve düzgün bir beledi hizmetler bütününün oluşmasını engellediği söylenebilir. Örneğin, 1876 yılında yapılan tahrir göre, İstanbul'da bile boş arsa ve kent içindeki bostanların, konut sayısının üçte biri kadar olduğu tesbit edilebilmektedir. Aynı yıllarda Diyarbakır ve

⁴¹ İ. Tekeli, 2005, s. 65-66.

⁴² İ. Tekeli, 2005, s. 66-67.

Erzurum gibi kentlerde de benzer durum vardır⁴³. Ne yazık ki, İstanbul, İzmir ve Bursa gibi büyük kentlerde görülen imar çalışmalarının, aynı dönemlerde ülke bütününe yayılamadığı da görülür.

⁴³ İ. Ortaylı, 2011, s. 199-200.

3. BATI GÖZÜYLE OSMANLI DÜNYASI

3.1. Osmanlı Coğrafyasına Yönelik İlgilerin Tarihi Kökenleri ve Osmanlı Maddi Dünyasına Yönelik Meraklar; Seyyah, Seyahatnâme ve Görsel Belgeler Üzerine Bazı Notlar

İnsanların uzaklara duyduğu merak ve yeni yerleri keşfetme duygusunun, giderek daha uzun yolculuklara çıkmasına, özellikle de, yazarların, sanatçıların, kâşiflerin, bilginlerin ve dünyayı dolaşan seyyahların, bugün bile yolculuklarımıza eşlik eden ve *seyahatnâme* denilen sayısız gezi yazısı kaleme almalarına neden olduğu bilinir⁴⁴.

Seyyahların, başka ülkelere gitmeleri ve o ülkede yaşayan insanlarla ilgilenmeleri, iki kültürün buluşmasıdır. Yabancı bir ülkede bulunan seyyah, çevresine kendi kültürünün gözüyle bakar ve gördüklerini kendi değer yargılarıyla değerlendirir. Seyyahlar bilmedikleri topraklara gittiklerinde, ilk tepkileri şaşkınlıktır; bu, ölçü olarak kullandıkları kendi kültürleriyle istemeden, düşünmeden yaptıkları karşılaştırmalardan kaynaklanan duygusal bir tepkidir. Seyyah, karşılarındaki yabancı kültürü, aldığı eğitime, politik düşüncelerine, sanat eğilimlerine, dinî inançlarına ve günün modasıyla biçimlenen zevklerine göre değerlendirmiştir⁴⁵.

⁴⁴ W. Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, Çev: J. Traub, Ankara, 1998, s. 8.

⁴⁵ A. E. İldem, **Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar**, İstanbul, 2000, s. 20-21.

Osmanlı imparatorluğu da, Yakın ve Orta Doğu'daki en önemli Müslüman güç olarak Orta Çağ'dan beri Avrupalı seyyahların ilgisini çekmiştir. Haçlı Seferleri, Batı ile Doğu dünyasını karşı karşıya getirmiş; örneğin, Fransız edebiyatında ilk Türk/Müslüman imgesi de bu seferler sayesinde olmuştur. Bu bağlamda, Haçlı seferlerinin en büyük askerî güçlerinden birini oluşturan Frankların anlatımında, Türklerden, olumlu bir biçimde söz edilmediği gibi, Türk fetihlerinin, barbar bir kavmin kanlı istilâsı şeklinde belirtildiğine de işaret edilebilir⁴⁶.

13. yüzyılın Batılı seyyahları genellikle, Avrupa'da yaygınlaşan deniz aşırı ticaret nedeniyle Avrupa liman şehirlerinden Doğu'ya seyahat eden tacirlerdir. Bu tacirler arasında misyonerlik amacıyla gelenler de vardır⁴⁷.

14. yüzyılda Balkan coğrafyasına genişleyen Osmanlı fetihleri ve yayılmasının, Avrupa'da Osmanlılara karşı ortak bir güç oluşturulmasına yol açtığı bilinir. Türklerin, Avrupa içlerine sokulması ve Hristiyanlığın geleceğini tehdit etmeye başlaması, Avrupalılar arasında Türkler hakkında çeşitli düşüncelerin oluşmasına neden olmuştur. 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Constantinopolis'i ele geçirmesi, Osmanlıların büyük bir güç haline gelmeye başladığının göstergesi olmuştur⁴⁸. Doğu Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak başkentine yerleşen Osmanlı Devleti, Batı için yeni bir merakın başlangıcı olmuştur. Kentin alınmasının, aynı zamanda buradan Batı'ya göç eden Bizanslı aydınlar yoluyla Doğu'yu

⁴⁶ A. E. İldem, 2000, s. 13, 24.

⁴⁷ G. Ü. Aybet, **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530 - 1699)**, İstanbul, 2010, s. 33.

⁴⁸ G. Şahin, **İngiliz Seyahatnâmelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı**, İstanbul, 2007, s. 41-42.

Avrupa'ya da yaklaştırdığından bahsedilebilir⁴⁹. Bu dönemde de gerçekleşen ticarî ilişkiler sonucu doğu mallarının Avrupa'nın ilgisini çekmesi, Osmanlı devletine karşı merak uyandıran diğer bir etkidir.

14. ve 15. yüzyıllarda Balkanlarda, Osmanlı fethi dolayısıyla yapılan savaşlardan alınan Avrupalı esirler arasında gözlemlerini kaleme alanlarında olduğu bilinmektedir⁵⁰. 15. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, onların barbarlıklarından değil, tam tersine, farklı dinden olanlara adil davranışlarından söz etmişlerdir⁵¹. 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yıllarında *Hac* amacıyla Kudüs'e gidenler, Doğu topraklarından geçmişlerdir. Bu kişiler iyi gözlemci olmamakla beraber, geçtikleri ülkelere ilişkin bilgiler de vermişlerdir⁵².

16. ve 17. yüzyıllarda ise Avrupalıların Osmanlı imparatorluğundaki seyahatlerinin nedeni, Osmanlı devletiyle Avrupa devletleri arasında gelişen siyasî ve ekonomik ilişkilerden kaynaklanmaktaydı. Bu yüzyıllarda, Osmanlı imparatorluğunun sınırları Avrupa, Ortadoğu, Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya kadar genişlemişti. Osmanlı devleti, bu coğrafi bölgelerde, sosyal ve ekonomik işlerin adaletle yürütülmesini ve sağlam bir idarî sistem ve onun kurumlarıyla güçlü bir egemenliğin korunmasını sağlamıştır. Bu siyasetin bir sonucu olarak Osmanlı devletiyle Avrupa devletleri arasında ekonomik ilişkilerde gelişmiştir. 16. yüzyıl ortalarından başlayarak Avrupa devletlerinin daimi elçilikleri ve konsoloslukları

⁴⁹ N. A. Sevin, 2006, S. 29.

⁵⁰ G. Ü. Aybet, 2010, S. 33.

⁵¹ A. E. İldem, 2000, S. 24.

⁵² E. Madran, "Seyahatnâmelerde Anadolu Kenti", **IX. Türk Tarih Kongresi**, 21- 23 Eylül 1981, Cilt:3, Ankara, 1989, s. 1304-1305.

İstanbul’da ve Ege liman şehirlerinde kurulmuştur. Bu devirde Avrupalı diplomatlar ve tüccarlar İstanbul’a ve Osmanlı kentlerine gelmişlerdir. Bunların arasında eski kitap ve para toplayanlar ile Osmanlı ülkelerinde yaşayan insanlar hakkında bilgi toplamak için kralları tarafından özel görevlerle gönderilmiş misyonerler, rahipler ve bilginlerde bulunuyordu. Resmi ve özel görevlerle gelenlerden başka Doğu kentlerindeki sosyal ve kültürel hayatı merak eden bazı Avrupalı aydınlar, kendi olanaklarıyla gelerek Osmanlı kentlerini gezmişlerdir. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğuyla ilgili seyahatnâmelerin çoğu doğru ve tarafsız yazılmıştır. Bunun nedeni, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı devletiyle Avrupa devletleri arasında siyasî ve ekonomik ilişkilerin yoğun olmasıdır. Diğer nedeniyse bu yüzyıllarda Avrupa da Rönesans ve Barok kültürlerin temeli olan evrensel ve hümanist anlayışın, aydınlarca benimsenmesidir⁵³.

18. yüzyılda ise Doğu daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Bunun nedeni, aydınlanma dönemi felsefesinin yozlaşmış saydığı kilise, krallık ve askerlik kurumlarını eleştirirken, Doğu’da yeni bir yaşam görüşünün temelini aramaktır. Aydınlanma döneminin yeni bakış açısı seyyahları, sanatçıları ve Doğuyla ilgilenen sosyal bilimcileri yakından etkilemiş, Doğu’ya bundan böyle daha gerçekçi bakan Batılıların artmasına yol açmıştır. 18. yüzyıl sonunda gerçekleşen Napolyon’un Mısır seferine çok sayıda bilim adamı, arkeolog ve filolog da katılmış, eski Mısır’ı keşfetmişlerdir. Keşif, Batı’nın Doğu’yu yeni bir gözle incelemeye başlamasına yol

⁵³ G. Ü. Aybet, 2010, s. 16-18.

açmıştır. Oryantalizm, romantizm ve arkeoloji'nin etkisiyle de Doğu, Avrupalılar tarafından daha çok incelenmeye başlanmıştır⁵⁴.

Ayrıca 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa ile ilişkilerin yoğunlaşması, ticaretin ve ticaret yollarının gelişmesi, imparatorluğun bazı hizmetler için Avrupa ülkelerinden uzman çağırması, bu ülkelerin değişik nedenlerle imparatorluğun çeşitli yönlerini incelemek istemeleri seyahatnâmelerin sayısını hızla arttırmıştır⁵⁵. Önceki yüzyıllarda yalnızca diplomat, soylu, bilim adamı ve zenginlerin gidebildiği Doğu'ya, 19. yüzyılda her sınıftan insan gelmiştir. Bunun nedeni yolculuk koşullarının düzelmesidir. Buharlı gemi ve demiryolları yaygınlaşmış, seyahat ucuz ve kolay hale gelmiştir. Ayrıca turizmin gelişmesine bağlı olarak otellerin artması da seyahatin daha konforlu hale gelmesini sağlamıştır⁵⁶.

18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıla ve 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı devleti ve onun kurumlarına karşı taraflı bir görüşle yazılmış yayınlarda bir artış görülür. Bunun sebebi, 1789'da Fransız İhtilâli'nden sonra Avrupa'da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve yayılmasıdır⁵⁷.

Doğu'ya seyahat eden Batılılar, seyahatlerine Anadolu'dan başlıyordu. Güvenle seyahat edebilmek için Bâb-ı Âli'den yol emri ve tezkeresi almak gerekiyordu. 18. ve 19. yüzyıllarda seyahat edebilmek için, seyyahlar İstanbul'da görevli elçileri aracılığıyla başvuru yapmaktaydılar. Elçi, seyahat edecek kişinin

⁵⁴ N. A. Sevin, 2006, s. 36, 40.

⁵⁵ E. Madran, 1989, s. 1305.

⁵⁶ N. A. Sevin, 2006, s. 42.

⁵⁷ G. Ü. Aybet, 2010, s. 16.

adını, amacını, nereye gideceğini yanındakileri ve izin isteğini içeren bir dilekçe yazmaktaydı. Seyyahlar geçtikleri yerlerde yetkili kişiye belgelerini gösterip mürûr tezkeresi almaktaydı⁵⁸. Ayrıca kimi seyyahların elçilerden destek sağlamak ve gittikleri yerlerde konsolos ve tüccarların yanında kalabilmek için seyahat ederken yanlarında tavsiye ve kredi mektupları bulundurdukları bilinmektedir⁵⁹. Osmanlı imparatorluğu diğer ülkelerle yaptığı antlaşmalarda da bu devletlerin vatandaşlarına, Osmanlı topraklarında güven içinde seyahat yapma iznini ve garantisini vermektedir⁶⁰.

Osmanlı Devletine gelen Avrupalılardan seyahatleri sırasında gördüklerini çizenler, resimlerini ve gravürlerini yapanlarda vardır. Bazı diplomatlar, tüccarlar ve bilim adamları yanlarında sanatçılar getirerek gördüklerini onlar sayesinde belgelemişlerdir. Bir belgeleme tekniği olan gravür, seyyahların kitaplarına ya da ayrı albümlere basılarak, döneminin görsel kimliklerini oluşturmuştur.

16. yüzyılda gelen elçi ve tüccarların yanlarında getirdikleri sanatçılarla başlayan gravür tekniği, 19. yüzyılın sonuna kadar devam eden bir gelenek olmuştur. Sanatçıların yaptıkları, tören, kent görünümüleri, giysileri konu alan gravürler, Avrupa’da albümler halinde yayınlanarak, Osmanlıya olan ilginin artmasını

⁵⁸ H. Sezer, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:21, Sayı:33, Ankara, 2003, s. 106, 108-110.

⁵⁹ 1852 yılında İstanbul’a gelen Julius Heinrich Petermann, Berlin elçiliği yapmış, o sıralarda ise Paşa olan Şevket Bey’in gezisi için mektup yazdığı belirtmektedir. “*Şevket Bey, gezimin amacını ve gideceğim yeri öğrenince sekreterine hemen Beyrut, Şam ve Kudüs paşalarına verilmek üzere üç ayrı mektup yazdırdı. Kendisi imzaladı ve mühürledi*” (bknz: İ. Pınar, **19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir**, İzmir, 1998, s. 101).

⁶⁰ H. Sezer, 2003, s. 107-108.

sağlamıştır. 16. ve 17. yüzyılda yapılan gravürlerin ortak özelliği kenti tanıtmaktır. Çoğu zaman gravürlerin üzerinde yazılı açıklamalara da yer verilmiştir. 18. ve 19. yüzyılda İstanbul'a gelen sanatçılar, konuları arasına kentin pitoresk ve romantik köşelerini, günlük yaşamını, âdet ve törenlerini de katmışlardır. 18. yüzyıl boyunca antik harabeler Avrupalıların akınına uğramış, profesyonel gruplar içinde gezgin-ressam yer almıştır. Batı Anadolu'ya yapılan arkeolojik geziler sırasında gerçekleştirilen gravürlerde, anıtların bir köşesine yerleştirilen Doğulu figür ya da Doğu'ya ait bir ayrıntı yer almıştır⁶¹. 18. ve 19. yüzyıllar, gravür sanatçılarının en parlak dönemi olmuştur. İngiltere de Doğu ülkelerinin tanıtıldığı büyük ve süslü gravür albümlerine ilgi artmış, bu nedenle yeni bir profesyonel topoğrafik sanatçı topluluğu ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıl da gelişmeye başlayan topoğrafik manzaralar, daha çok antik yerleşim ve anıtları konu almış, 19. yüzyılında ise Oryantalizmin etkisiyle topoğrafik manzaralar haline gelmiştir⁶².

19. yüzyılın ikinci yarısında fotoğraf makinesinin geliştirilmesi ve yaygın hale gelmesiyle, seyyahlar fotoğraf makineleriyle seyahat etmeye başlamıştır. Seyahatnâmelerde gravür yerine daha pratik ve kolay olan fotoğraflar yer almaya başlamış, gravürler azalmıştır.

Osmanlı kroniklerinde Osmanlı toplumuna ve toplumun sosyal ve kültürel yaşantısına dair bilgi bulmak güçtür. Sultan tarafından atanmış resmî görevli tarihçilerin yazdığı bu kroniklerde genellikle askerî seferler, savaşlar, siyasî-diplomatik ilişkiler ve devrin hükümdarının izlediği siyasete dair bilgi verilir.

⁶¹ N. A. Sevin, 2006, s. 29-30, 36.

⁶² S. Germaner-Z. İnankur, 1989, s. 34, 44, 47.

Osmanlı kanunnâmeleri ve kadı sicilleri evlenme, miras, alım-satım, vergiler, ücretler, ticaret gibi sosyal ve ekonomik yaşamla ilgili konularda önemli belgelerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyal ve kültürel hayat üzerine gerekli ve ayrıntılı bilgiler, görgü tanıklarının hatıratları, mektupları ve günlüklerinde bulunur. Gözlemlerini ve yaşadıkları olayları kaydeden görgü tanıkları çoğunlukla seyyahlardır⁶³. Bu nedenlerle seyyahların çizimleri, gravürleri ve notlarından oluşan seyahatnâmeleri, kimi zaman taraflı ve önyargılı olsa da, genel olarak Osmanlı devletini ve toplumunu her yönüyle tanıtan önemli kaynaklardır.

3.2. Doğu Dünyasını Anlamanın Sofistike Yöntemleri: Oryantalizm ve Oryantalist Söylemler

19. yüzyılda gelişen Oryantalizm, Orient kelimesinden gelmekte olup, “Doğu Bilimi” demektir. “*Oryantalizm, bir bilim dalı, bir söylem tarzı (discourse), bir siyasî ideoloji ya da bir dünya görüşü olarak değerlendirilebilir. Ama en geniş tanımıyla, oryantalizmin temeli “biz-onlar” düalizmine dayanır. Oryantalizm kendini Batı (occident) denilen bir siyasî-kültürel oluşuma ait hisseden birinin Doğu (Orient) olarak betimlediği bir oluşumun öğeleri hakkında konuşmasıdır*”⁶⁴. Oryantalizm, Batı’nın Doğu ile ilgili görüşlerini, farklı akademik alanlarda yapılan çalışmaları ve seyahatnâmeleri kapsayan geniş bir bilgi ve yazın alanıdır.

⁶³ G. Ü. Aybet, 2010, s. 15.

⁶⁴ O. Kontny, “Üçgenin Tabanını Yok Sayan Pythagoras: Oryantalizm ve Ataerkillik Üzerine”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Oryantalizm I, Yıl: 5, Sayı:20, Ankara. 2002, s. 117.

1978 yılında yazdığı “Orientalism” adlı eserle yeni araştırmalara ve tartışmalara yol açan Edward Said’ın kitabı, Doğu’lu bir bilim adamının Oryantalizmi farklı bir bakış açısıyla yorumlaması açısından önemlidir. *“Oryantalizm kültür, bilim ve kurumlar tarafından sessizce meydana çıkartılmış basit bir tema yahut politik bir alan değildir. Doğu üzerine yazılmış eserlerin geniş ve yaygın bir koleksiyonu da değildir... Batı’nın “Doğu” dünyasını ezmeye yönelik hain bir “emperyalist komplosu” da sayılmaz ve bu görüşü temsil etmez. Oryantalizm estetik, bilimsel, ekonomik, sosyolojik, tarihe ait ve filolojik metinler aracılığı ile “aktarılmaya” çalışan bir cins jeo-ekonomik görüşler bütünüdür. ...Oryantalizm ele alındığı sırada sadece profesyonel oryantalisti ve onun çalışmalarını değil, aynı zamanda Doğu adını verdiğimiz bir coğrafî, kültürel, dilbilim ve etnik alana bağlı araştırma konularını da düşünmek gerekir. ...Oryantalizm gücünü üç yönde göstermektedir: Doğu hakkında, Doğu bilimci hakkında ve Batı’da, Doğu bilimden “yararlanıcılar” hakkında... Öyle sanıyorum ki bu üçlü ilişkinin gücünü küçümsemek hatalı bir davranış olur. Aslında Doğu “bizim” dünyamız olan Avrupa toplumunun sınırları dışında yaşadığı için tashih edilmiş hatta cezalandırılmıştır. Doğu böylede Doğululaştırılmıştır. ...Psikolojik açıdan ise Oryantalizm bir paranoyadır. Örneğin sıradan tarih bilgisi ile alâkası olmayan bir bilgidir. Oryantalizmin uydurduğu hayalî coğrafyanın ve çizdiği şatafatlı sınırların yarattığı bazı sonuçlar bunlardır. ...Doğu’yu turist duyguları içinde ziyaret eden bir Avrupalı her zaman bir gözlemci, fakat asla Doğu’lu değildir. Daima olayların dışında, kopuk ve her zaman “Garip zevklerle” karşılaşmaya hazırdır. Doğu onun gözünde*

“Garipliğin canlı bir tablosu olur. ...Her şeyden önce bilmek gerekir ki Doğu rüyalar ve hayaller ülkesidir”⁶⁵.

Doğu, her zaman felsefesiyle, sanatıyla, kültürüyle Batı’nın ilgi odağı olmuştur. Bu ilginin artmasında Batı’nın, Doğu’yu algılayış biçimi ve yarattığı bakış açısı önemli bir etkindir. Bakış açısı, Doğu ile Batı arasındaki farklılıklar üzerine kurgulanmış, özellikle de Batının bu yabancı kültürden farklı olduğunu vurgulayan bir algılama biçimi haline gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak da bu bakış açısı, günümüzde de devam eden bir Doğu-Batı ikililiğine dönüşmüştür. Oryantalizm, Batının üstünlüğünü vurgulamak, bu üstünlüğü tüm dünyaya yaymanın gerekli olduğuna diğerlerini inandırmak için Doğunun farklılıklarını incelemenin Doğunun zenginliklerini edinebilmenin ideolojisi olmuştur. Avrupa da şarkiyatçılık araştırma merkezlerinin ilk kapsamlı çalışmalarının yayılması da bu yıllara rastlamıştır. İngiliz Kraliyet Asya Araştırmaları önce 1784’te Bengal’de kurulmuş, sonra 1823’te *Royal Asiatic Society* oluşturulmuştur. İngiltere’nin en önemli rakibi olan Fransa da aynı yıllarda, Doğu’yu en azından Yakın Doğu’yu denetimi altına almak amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Napolyon Bonapart 1798’de İskenderiye’ye gittiğinde yanında mühendis, arkeolog ve dil bilimcilerden oluşan bir bilim adamı grubu da vardı. İlk *Institute d’Egypt*’i Kahire’de bu bilim adamları kurmuş, ilk *Description de l’Egypt* böylece yayınlanmıştır. 1821 yılında Fransa’nın başına getirdiği Bourbon Hanedanı hedefi büyüttü, Mısır çatışmalarının yanına bir de *Société Asiatique*’i kurarak bütün Asya’yı Fransa’nın ilgi alanı haline getirdi. Almanlar ise henüz ülkelerinde ulusal birlik sancılarının yaşandığı bir zamanda, 1845’te, Leipzig’de *Orientalische Gemeinschaft*’ı kurmuşlardır. İşte Marx ve Engels’in Doğu

⁶⁵ E. Said, **Oryantalizm**, Çev: N. Uzel, İstanbul. 1998, s, 26, 79, 101, 109, 150, 252.

toplumlarıyla ilgilenmeye başladıkları dönem, 19. yüzyılın ortaları, Avrupa’da şarkiyatçılığın kurumsallaştığı bir döneme rastlamaktaydı⁶⁶. Tüm bu kurumlarla Doğu, Oryantalizm ile yeni bir akademik alanın nesnesi olmuştur. Doğu’yu inceleyen bu kurumlar, kendilerinden farklı olan Doğu’nun öteki olduğunu göstermeye çalışmıştır.

19. yüzyılın ortasında özellikle Théophile Gautier’nin yazıları yoluyla Oryantalizm, doğu dünyasını konu alan bir resim türü için kullanılmaya başlanmıştır⁶⁷. Genelde batılı ressamalar, gördükleri ya da görmedikleri Doğu’yu abartarak resmetmişlerdir. Oryantalizm, hem edebiyatta, hem plastik sanatlarda 19. yüzyıl Batısının Doğu’yu nasıl görmek istediğini yansıtmıştır. Hiç kuşkusuz ki doğru, gerçekçi olarak görenler de vardır. Ancak, bunu ayırt etmek çok kolay değildir⁶⁸.

19. yüzyılda seyahat koşullarının iyileştirilmesi de Doğu-Batı temasını arttırmış ve yakınlaşma sağlanmıştır. Bunun sonucu olarak da Osmanlı devletine ve toplumuna ilişkin seyahatnâmeler sayıca artmıştır. Doğu’da gördüklerini, kimi zaman duyduklarını kendi düşüncelerine göre anlatan seyyahlar, Doğu ile ilgili merakı da iyice arttırmıştır. Doğu’ya ilginin artmasıyla, Batı’da seyahat acenteleri kurulmuş, seyahat edeceklere yol gösterilmiştir. Seyyahların Doğu ile ilgili tuttıkları notlar, çizimleri ve gravürler Oryantalist eserler olarak kabul edilmektedir.

⁶⁶ R. Boztemur, “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Oryantalizm I, Yıl: 5, Sayı: 20, Ankara, 2002, s. 135-136.

⁶⁷ S. Germaner – Z. İnankur, 1989, s. 9.

⁶⁸ İ. Ortaylı, **Son İmparatorluk Osmanlı, Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek-2**, İstanbul, 2011, s. 168.

19. yüzyılda birçok değişim yaşayan Doğu'nun, edebiyatta ve sanatta büyük bir önem kazanması, bazı eleştirmenler tarafından bir *Doğu Rönesansı* olarak adlandırılmıştır⁶⁹. Oryantalizm, çeşitli görüşte olan, farklı yaşantılara sahip ama bütünde Batılıyı oluşturan insanların oluşturduğu “öteki” kavramının Doğu'ya ve diğer ülkelere empoze etme çabalarıdır.

⁶⁹ A. E. İldem, 2000, s. 14.

4. 19.YÜZYILIN GÖRSEL İZLENİM VE KANITLARI: OSMANLI KENTLERİ VE KONUTLARA İLİŞKİN BATILI ANLATIMLAR

4.1. Afyonkarahisar

Tarih boyunca, doğu ile batı, kuzey ile güney arasında bir geçit olan ve antik şehirlere⁷⁰ yakın olması sebebiyle önemli yol güzergâhları⁷¹ üzerinde bulunan Afyonkarahisar, 19. yüzyılda da bu özelliğini korumuş; bu sayede, kent, ticaret merkezlerinden biri haline gelmiş ve gelişmiştir. Ancak 19. yüzyılda çeşitli kereler meydana gelen yangınların⁷², kentin fizikî gelişimini etkilediğinden bahsedilebilir.

⁷⁰ Günümüzde Afyonkarahisar iline bağlı bir çok antik kent bulunmaktadır. Kuşkusuz ki, bu kentler, 19. yüzyılda batılı seyyahların ilgisini çekmiş ve bu kentlere gelmişlerdir. Bu kentler; Synnada, Apameia, Docimeium, Amorium, Beudus Vetus (Palaeobeudus), Julia (İpsos), Bruzus, Eucarpeia, Hieropolis, Otrus, Stectorium, Diocleia, Sibidunda, Ococlia, Lysias, Metropolis, Cidyessus, Prymnessus, Sanaus'dır.

⁷¹ Amorium antik kentinin içinden geçen anayol, Afyonkarahisar ilinin kuzeydoğu köşesini kesmekteydi. Bu yol, Bizans döneminde imparatorlar, azizler, hacılar ve istilacı Arap orduları tarafından sürekli kullanılmıştır. 15. ve 16. yüzyıllar da ise Afyonkarahisar, Bursa'dan Şam'a giden hac-ticaret yolunun üzerinde yer alıyordu. 19. yüzyılda da Erzurum'dan gelip, İzmir'e ulaşan ve oldukça işlek olan ticaret yolu kentten geçmekteydi. Bu yol hem ihraç, hem de ithal edilen malların nakil yoluydu (bknz: C.S. Lightfoot, "Bizans Döneminde Afyonkarahisar", **Afyonkarahisar Kütüğü**, Cilt I, Afyon, 2001, s. 113; Ö. Küpeli, "Afyonkarahisar'da Ticaret", **Afyonkarahisar Kütüğü**, Cilt II, Afyon, 2001, s. 367-368).

⁷² Kentte, yapı malzemesinin ahşap olması, evlerin birbirine yakın inşa edilmesi nedeniyle yangınlar, çok çabuk yayılıp, şehri tehdit eder hale gelmiştir. 1826, 1874 ve 1890 yıllarında meydana gelen yangınlar, şehrin mahalleleri ve çarşısında büyük hasara yol açmıştır (bknz: L. Daşdemir, "Yerleşim ve Nüfus", **Afyonkarahisar Kütüğü**, Cilt I, Afyon, 2001, s. 259).

Geniş bir ovanın batı kenarında, yüksek dağların doğu eteğinde ve tepeler arasında kurulan kentin bu görünümünün, 19. yüzyılda kente uğrayan seyyahların da dikkatini çektiği anlaşılıyor. Örneğin, 1836 yılında kente gelen coğrafyacı/jeolog William J. Hamilton “... *Eski Kara Hisar’dan 3 veya 4 mil⁷³ uzaklıkta batı ile kuzeybatısında volkanik görünümlü konikler ve birkaç mil uzakta da çevre tepelerin meydana getirdiği trakitik⁷⁴ kaplı beyaz tüfsü oluşumlar mevcuttur. ... Zirveden görünen manzara çok kapsamlıdır. İki büyük ve üç küçük trakitik tepe düzensiz bir çizgi gibi güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanıyordu ve batıda aynı yöne doğru uzanan trakitik dağ sırasının devamı gibi görünen tepeler bulunmaktaydı. En çok dikkatimi çeken de şehrin orta merkezinden yükselen kayalık oldu. Üzerinde Bizans ya da Türk yapımı neredeyse erişilemez yükseklikte bir kale vardı. ...Kente indiğimizde, kalabalık sokaklar ve çarşılarından geçerek, temiz bir Ermeni evi olan konağımıza gittik. ...Ayrıca burada, şehre adını veren afyon tarlaları vardır*”⁷⁵ der. 1891 yılında kente gelen doğu bilimci Clément Imbault Huart’ın gözlemlerinden de, seyyahın kentin fizikî panoramasından etkilendiği anlaşılmaktadır: “*Afyon şehrinin kapkara kalesini derhal fark edebilirsiniz. Yüzlerce volkanik bölgeden daha ilgi çekici, daha korkunçtu. Siyah taş üzerindeki kaleyi fark ettiğinizde, evler, dükkânlar, minareler etrafınızı çepeçevre sarar. Mezarlığın üzerinden şehir pek güzel görünüyordu. Evlerin alçak damları arasında cami kubbeleri, minareler ve hepsinin*

⁷³ 3 - 4 mil, 4 - 6 kilometreye tekabül etmektedir.

⁷⁴ Trakit, magmatik ve erüptif bir kayaç türüdür.

⁷⁵ W. J. Hamilton, **Asia minor, Pontus and Armenia with some Account of Their Antiquities and Geology**, Vol. I, London, 1842, s. 462-463.

üzerinde şehrin çatısı gibi duran, Karataş ve üzerindeki kale harabesi gerçekten Afyon şehrinin diğer şehirlere benzemeyen eşsiz manzarasıydı”⁷⁶.

1826 yılında kente gelen arkeolog Léon de Laborde’nin notlarında, kentle ilgili genel bilgilerin yanısıra, konutlara ilişkin kısa bir tasvir de yer alır; “Afyon’un Karakalesi olan ihtiyar Karahisar’ın adını, afyon bitkisiyle perçinlemek için kent Afyonkarahisar olarak adlandırılmıştır. Bugün bile bu şehir, afyonun hatırı sayılı pazarıdır. ...Dev kayalıkların ayaklarının dibine kurulan şehir, kayalıklar tarafından çepeçevre sarılmıştır. Tepeden, kayaların görünüşü büyük görünmekte ve dev bir el tarafından yığılmış bir taş yığınınına benzemektedir. ...Düzensiz bir merdiven gibi birinin diğerinin üstüne sıralandığı terasla, şehre özel bir anlam kazandıran güneydeki Ermeni Mahallesinin görünümü, minareler, bitki örtüsü, ağaçlar genelde monoton olan bu duruma bir renk katmaktadır. Her ne kadar şehri çevreleyen kayalıklar, şehre özel bir fiziksel görünüş kazandırsa da Afyonkarahisar diğer Türk şehirlerine benziyor. ...Şehre gelince, karmaşık dar sokakları ve düz damlı evleri güneş ışığından çatlamış çamur yığını izlenimi veriyor”⁷⁷.

Seyyahın kente ilişkin gözlemlerinin yanısıra, kitabında iki gravür (bknz: Şekil 1-2) de yer almaktadır. Bu bağlamda gravürlere bakılarak, yüzyılın ikinci çeyreğindeki konut mimarlığına ilişkin bazı tesbitler yapılabilir. Etrafı surla çevrili kentin, geçmişteki akropolisi de olan kalenin yüksek ve sarp eteklerinden başlayarak, topoğrafyanın eğimi boyunca âdeta sekiler halinde yamaçlardan ovaya doğru yayılan tek ya da iki katlı konutların, genellikle bitişik nizamda ve tek katlı oldukları

⁷⁶ C. Huart, **Mevleviler Beldesi Konya**, Çev: N. Uzel, İstanbul, 1978, s. 63-65.

⁷⁷ L. de Laborde, **Voyage de l’Asie Mineure**, Paris, 1838, s. 64-65.

anlaşılmaktadır. Konutların, belli noktalarda kümelenmiş olmaları, mahallelerin muhtemelen kentin doğu bölümünde yoğunlaştığına işaret etmektedir⁷⁸. Çoğunlukla düz damlı ve hiç şüphe yok ki kerpiçle inşa edilmiş konutların aralarında, kırma çatılı olanların varlığı da dikkat çekicidir; çatı kotuna yakın iki ya da üç sıra halinde pencere açıklıkları mevcuttur.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde kente gelen⁷⁹ arkeolog/mimar Charles Texier'nin konutlara ilişkin gözlemleri önemlidir: *“Şehir dağın eteğinden ovaya doğru devam eder; evleri çığ kerpiçten yapılmış ve dışarısı balçıkla sıvanmıştır; damlarının üstü düzdür. Her ev; önündeki geniş ve açık bir verandayla (ve) bunun gerisindeki odalardan meydana gelmiştir. Şehre hâkim olan koni şeklindeki büyük dağın volkanlığı, birçok kilometre mesafelerle etraf ve yöresine etki yapmış trakitli bir yer altı hareketinin çok dikkat çeken sonucudur. Bu dağ, ortada bir merkez oluşturarak etrafını sırayla aynı tür ve şekilden ufak tepeler çevirmiştir. Bunlar asıl dağın yarı yüksekliğine bile gelmezler”*⁸⁰.

Texier'nin kentin panoramik görünümüne ilişkin yayınladığı gravürde (bknz: Şekil 3) en dikkat çekici unsur, düz damlı kimi konutların çatı kotuna yakın pencerelerinin, yuvarlak kemerli açıklıklar halinde olmasıdır. Gravürün sağ alt

⁷⁸ H. Sel, “Afyonkarahisar’da Sivil Mimari”, **Afyonkarahisar Kütüğü**, Cilt I, Afyon, 2001, s. 428.

⁷⁹ Türkiye’ye ilk seyahatini 1833-1837 yıllarında gerçekleştiren C. Texier, ilk seyahatinden 10 yıl sonra, 1843 yılında ikinci kez Türkiye’yi dolaşmış; bu seyahatini, yeni bilgi ve belgelerle genişletmek suretiyle Paris’te önce 1862 ve ardından 1882 yıllarında olmak üzere iki kez yayımlamıştır. Ali Suat tarafından Fransızcadan çevrilerek yayımlanan *Küçük Asya* kitabı, Texier’nin 1862 yılında yayımladığı eserinin tercümesidir (bknz: **Küçük Asya**, Çev: A. Suat, Üçüncü Cilt, Ankara, 2002, s.xii).

⁸⁰ C. Texier, 2002, İkinci Cilt, s. 371-372.

köşesinde ve ovanın gerisinde yer alan konutların yoğunluğu, kent nüfusuna⁸¹ ilişkin bazı ayrıntılar verir. Gravürde, sol alt köşede ve ön planda görülen iki konut daha da ilgi çekicidir. İki katlı, düz damlı ve üst katları çıkma yapan her iki konut da, araları muhtemelen kerpiç dolgulu ahşap karkaslı inşaatlardır; cepheleri sıvalıdır. Daha yakın plandaki konutun, çıkmalı üst katında, belli ki konutun içinden yuvarlak kemerli bir kapı ile geçilebilen ahşap parapetli balkonun varlığı dikkati çeker; üst katın köşe odasında ise, yuvarlak kemerli bir pencere yer almaktadır. Buna karşılık, bitişiğindeki diğer konutun pencereleri düşey dikdörtgen açıklıklar halindedir. En gerideki düz damlı ve âdetâ kule-konut tarzındaki üçüncü yapıda ise, yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı bulunmaktadır.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde kente gelen General Francis Rawdon Chesney'in anlatımları, kent fiziği ve konutlara ilişkin bütüncül ayrıntılar verir: *“Burada kale; bir çeşit bazalt taş kullanılarak kurt (sağlam) bir şekilde inşa edilmiş olmasıyla hayli dikkat çeker ve kentin kuzeybatı tarafına hâkimdir. Kentin geri kalanında ise, ahşap ve kerpiçten yapılmış 6000 civarında ev ve bu evlerin ortasında da gösterişli bir paşa sarayı ile çift kubbeli bir cami bulunur”*⁸².

⁸¹ Kentle ilgili konu aldığımız seyyahlardan sadece, W. J. Hamilton'ın notlarında nüfusa ilişkin bilgilere rastlanılmıştır. 1836 yılında kente gelen seyyah, kentte 2000 asker olduğunu, ayrıca 8000 Türk ve 400 Ermeni ailesinin yaşadığını belirtir (bknz: W. J. Hamilton, 1842, s. 463).

⁸² F. R. Chesney, **The Expedition For The Survey Of The Rivers Euphrates and Tigris Carriend on By Order of The British Government, In The Years 1835, 1836 and 1837**, London, 1852, s. 336.

4.2. Antalya

Antik bölgelerin⁸³ kesiştiği bir noktada yer alan Attaleia, hem karadan, hem de denizden ulaşım imkânına sahip olması nedeniyle egemenliği altına girdiği uygarlıklar için önemli bir liman kenti ve ticaret⁸⁴ merkeziydi. Antik bir bölgede yer alması ve ulaşım kolaylığı nedeniyle, 19. yüzyılda Antalya'ya birçok seyyah uğramıştır. Kente gelen seyyahlar genel olarak kentin genel görünümünden ve özellikle de doğasından etkilenmiştir. Örneğin, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Anadolu'ya birkaç kez gelen ve Antalya'ya da uğrayan arkeolog Charles Fellows'un gözlemlerinden, kentin doğasına hayran kaldığı anlaşılmaktadır: “ *Türklerin Atalia dediği Adalia'yı şu ana kadar gezdiğim tüm Türk kentlerine tercih ederim. Her evin bahçeli olması ... şehri portakal, limon, incir, üzüm ve dut ağaçlarından oluşan bir orman gibi gösterir. Hepsi de taze ilkbahar güzelliğinde*”⁸⁵dir. 1872 yılında kente

⁸³ Antalya, Anadolu'nun güneyinde, Lycia, Pisidia ve Cilicia antik bölgeleri arasında yer alan Pamphylia antik bölgesinin en önemli kentlerinden biridir.

⁸⁴ Karadan sahil kenarını doğu-batı yönünde takip eden yol ile kuzeyden gelip şehirde noktalanın yol, şehre ulaşımı sağlayan başlıca kara yollarıdır. Antalya limanında başlayıp, Kıbrıs, Şam, Mısır, İstanbul ve Venedik gibi şehirlere ulaşımı sağlayan deniz yolu ise bir başka ulaşım güzergâhıdır. Bu güzergâhlar hem eski çağlarda hem de Selçuklu ve Osmanlı çağlarında aynı önemini korumuştur (bkz: R. Özdemir, “Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fizik ve Demografik Yapısı (1800-1867)”, **XI. Türk Tarih Kongresi (Ayrıbasım)**, Ankara, 1994, s. 1371-1372). Antalya'da ihracat-ithalat malları arasında en önemli yeri yiyecek maddeleri tutmaktaydı. Bazı seyyahlar, Antalya limanının odun, kereste ile hayvan ticaretindeki önemini bildirseler de, bu mallar gümrük defterlerine geçmiş değildir. İşlenmiş maddeler arasında tekstil önemli yer tutar. Öte yandan, gümrük kayıtlarına bakılırsa, ham ipek ithalinin yaygın olduğu, ayrıca, bu dönemde Antalya'da çalışan bir ipek kapanının bulunduğu kadı sicillerinden de anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın sonuna kadar bu iş dalı varlığını sürdürmüştür (bkz: S. Faroqhi, “Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı”, **VII. Türk Tarih Kongresi (II.Cilt'ten Ayrıbasım)**, Ankara, 1981, s. 1465-1466).

⁸⁵ K. Dörtlük - R. Boyraz, **Gezginlerin Gözüyle Antalya**, Antalya, 2008, s. 61.

gelen mühendis Julius Seiff'in görüşleri de Fellows'un görüşlerinden farklı değildir: *"Türkler buraya Adalia diyor. Yarım daire şeklindeki limanı çevreleyen şehir, dik traverten kayaların üzerinden denize bakıyor. ...Bu şehrin her noktasından olağanüstü bir manzara görmeniz mümkün. ...Batmakta olan güneş, deniz ve kara üzerine öyle bir renk cümbüşü bıraktı ki, kendine güvenen hiçbir ressam bu tabloyu yeniden çizemez. Bembeyaz evlerle donatılmış kayalar, turuncuya dönüşmüş deniz, turkuaz bir renk almıştı. Hele karlarla kaplı dağların hafif hareket eden su yüzeyinde yansıması, resmedilmesi mümkün olmayacak olağanüstü bir şeydi. Üzerinde teraslanmış konumda yükselen ev grupları ve düzensiz dalkıranların renkli görüntüsü ile liman resimsel bir görüntüye sahipti. Şehir, geniş ve sayısız küçük kanallarla sulanan bahçeler arasında kaybolmuş gibi. Burada kayısı, erik, incir, limon, portakal, zeytin, üzüm kısacası her şey yetişiyor"*⁸⁶. 1872 yılında Antalya'ya gelen bir diğer seyyah, din adamı Edwin John Davis'in gözlemleri de diğer seyyahlarla benzer niteliktedir: *"Küçük, elverişsiz fakat yeterince göz alıcı olan limanı kayalık kıyıda küçük bir koydan ibaretti. Her taraf geniş ve dik kayalıklarla çevriliydi. Liman yaklaşık 12 m (40 ayak) yüksekliğinde, aralıklarla uzun, kare kulelerle sahip bir duvarla çevrelenmişti. Kayalığın tepesine dek çıkan dik sokaklarıyla kasaba, limanın çevresinde amphitheatrum biçiminde kurulmuştu. Derin, kuru bir hendek, hendeğin dışında bir siper ve iki yanda tepeden limanın ağzına dek inen duvarlar görüyordunuz. Kasaba şimdi, eski duvarların epey yukarısında yer alan ve yakın bir zamanda yapılmış duvarların daha ilerdeki dış hattına dek uzanıyordu"*⁸⁷.

⁸⁶ K. Dörtlük - R. Boyraz, 2008, s. 71.

⁸⁷ E. J. Davis, **Anadolu**, Çev: F. Yılmaz, İstanbul, 2006, s. 161-162.

19. yüzyılın başlarında kente gelen albay/antikacı/topograf William Martin Leake, kent fiziğine ilişkin bütüncül ayrıntılar verir: “*Adalia, büyük ve kalabalık bir kenttir. Sadece bir mütesellimle yönetilmesine rağmen, Anadolu’nun en iyi yönetilen yerlerinden birisi olup, toprakları verimli, deniz ticareti yoğundur. Kent, dairesel bir liman çevresinde yer alır; arkasında, bir tepe üzerinde mazgallar ve kare planlı burçlarıyla inşa edilmiş bir kale vardır. Banliyölerinde evler, portakal ve meyve bahçeleri arasında dağınık olarak yer alır. Bu nedenle de evler, büyük bir alanı işgal ederler. Etrafta görülen granit sütunlar ve çok çeşitli antik heykel ve kabartma parçaları, eski Yunan kentinin önemini doğruluyor. Diğer kalıntılar arasında tüm banliyöler boyunca uzanan, oldukça harap halde ve üzerini çalılar kaplamış bir su kemeri sayılabilir. Bu farklı şeylerle birlikte deniz ve körfezin batı tarafında muazzam sarp dağlar burayı inanılmaz şekilde güzelleştiriyor*”⁸⁸.

1812 yılında kente gelen Tuğamiral Francis Beaufort’un gözlemleri de, konutlardan çok, kentin genel görünümüne ilişkindir: “*Adalya, küçük bir liman çevresinde güzelce yerleşmiştir; sokakları sanki bir tiyatronicin oturma basamakları gibi art arda yükselmekte ve tepenin üstündeki düzlükte kent, bir hendek, iki sur duvarı ile birbirinden elli yarda*⁸⁹ *kadar uzak bir dizi dörtgen kule tarafından kuşatılmaktadır*”⁹⁰.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Antalya’ya geldiği bilinen Charles Texier’nin kent peyzajına ve konutlara ilişkin gözlemleri önemlidir: “*Duvarlar içinde adım başı*

⁸⁸ W. M. Leake, **Journal of a Tour in Asia Minor**, New York, 1976, s. 133.

⁸⁹ Seyyahın 50 yard diye bahsettiği uzaklık, 45.77 metreye tekabül etmektedir.

⁹⁰ F. Beaufort, **Karamanya**, Çev: A. Neyzi - D. Türker, İstanbul, 2002, s. 125, 128.

rastlanan eski eser parçaları, hep Romalılar dönemine aittir. Evler taştan inşa edilmiş, kireçle kaplanmış ve çok temiz tutulmuşlar; büyük çoğunluğunun ağaçlı iç avluları var. Şehir, Düden sularının sürekli bir serinlik sağladığı bahçelerle çevrili; yazın, insanlar kendilerine dallardan kulübeler inşa ederler ve sıcak mevsimi şehre girmeden geçirirler. Bu verimli toprakta, iyi bir yönetim, üretimi destekleyeceğine desteklese, her türlü meyve yetişir. Şehir, denize bakan bir bayırın üstündedir”⁹¹. Seyyahın tasvirinden de anlaşılıyor ki, konutları çevreleyen duvarların yapımında Roma çağına ait devşirme malzemeler kullanılmıştır.

Yüzyılın ikinci çeyreğinde gelen diğer seyyahlar, Clément Pellé ve Léon Galibert’in birlikte yazdıkları kitapta⁹², Antalya’ya ilişkin gözlemlerinden, kentin peyzajından etkilendikleri anlaşılır: *“Banliyölerdeki birbirinden uzak evler, portakal ağaçlarının arasında dağılmış vaziyette geniş bir alanı kaplıyor. Anadolu’nun en iyi yönetilen şehirlerinden biri kabul edilir. Adalia, kalabalık ve büyük bir kenttir. Yerleşim alanı geniştir. Bereketli toprakları ve deniz ticareti önemlidir. İlk bakışta görülen eski surları, kuleleri, sütunları, kalıntıları, zarif minareleri ve kalesiyle Adalia’nın heybetli bir görünümü vardır. Kentin iç kısımlarına doğru gittikçe, hiçbir doğu kentinin bu kadar hoş görünüme sahip olmadığını görürsünüz. Bahçeler, büyüleyici limon ağaçları, palmyeler ve asmalarla doludur”⁹³. Söz konusu kitaptaki gravürde (bkz: Şekil 4), limanın güney yakasında yer alan ve Hıdırlık Kulesi’ne*

⁹¹ C. Texier, 2002, Üçüncü Cilt, s. 443.

⁹² C. Pellé – L. Galibert, **Voyage en Syrie et Dans L’Asie Mineure**, Vol: 3, Paris, 1840. Kitapta yer alan gravürleri, Thomas Allom ve William Henry Bartlett yapmıştır.

⁹³ C. Pellé – L. Galibert, 1840, s. 63-64.

uzanan kıyı kesimindeki çok katlı kimi konutların, vaktiyle kenti çevreleyen ve 19. yüzyılda işlevlerini kaybettiği anlaşılan surlar kadar, bu kesimdeki kaya formasyonları üzerine oturtulmuş oldukları dikkati çeker. İki ya da üç katlı oldukları anlaşılan ahşap konutların pencereleri, kimi yapılarda altlı-üstlü iki sıra halinde düzenlenmiştir. Dört yöne eğimli kırma çatıyla örtülü ve hayli gösterişli oldukları belli olan konutlardan birinde ve çıkma oluşturan üst katında, altı sıra halinde düşey dikdörtgen ve geniş pencere açıklıkları dikkati çeker.

1842 yılında kente birlikte gelen Tümamiral Thomas Abel Brimage Spratt ve doğa bilimcisi Edward Forbes'in "*Adalya, Küçük Asya'nın güney kıyısı üzerindeki en büyük kent ve en önemli kenttir. Oldukça hatırı sayılır bir ticaret yeri olmasına rağmen, bizim uğradığımız dönemde ne Avrupalı herhangi bir devletin orada oturan temsilcisi vardı, ne de kentte yaşayan tek bir Avrupalı tüccar bulunuyordu. Evler ve surlar buranın eski kapsam ve öneminin göstergesi olan birçok yontu, sütun ve yazıtlı blok parçalarını içerir. ...Kentteki evlerin bahçeleri ya da avluları surun iç yüzüne dayanmakta, ancak savunma noktaları, halka açık bir gezinti yeri olarak kent ile varoşlarının kusursuz bir görünüşünü sağlayan sur siperlerinden ya da korkuluklarından incelenebilir durumdadır*" şeklindeki gözlemlerinden, devşirme malzemelerin kullanıldığı konutların ilgilerini çektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca seyyahların "*kentteki evlerin bahçeleri ya da avluları surun iç yüzüne dayanmakta*" diye tanımladıkları ayrıntıda, sur duvarları kullanılarak yeni mekânlar yaratıldığı sonucuna varılabilir. Seyyahlar, ören yerine girebilmek için izin almaya giderken "*...evinin haremindeki kafesli bir pencereden...*"⁹⁴ yanların da bulunan topçu erine

⁹⁴ T. A. B Spratt – E. Forbes, **Milyas, Kibyrtis ve Likya'da Yolculuklar**, Çev: D. Türker, Antalya, 2008, s. 211-213.

seslenen askeri valinin hanımıyla konuşmuşlardır. Seyyahların bu detaylı gözlemleri, konut pencerelerine ilişkin ipuçları vermektedir.

Seyyahların kitabında yer alan, kentin bir bölümünü gösteren gravürde⁹⁵ (bknz: Şekil 5), sur içinde, anıtsal yapıların arasında sıkışık halde yer alan konutlar görülmektedir. Ağırlıklı olarak iki ya da dört yöne eğimli kırma çatılı olan konutların, kare kesitli, dikdörtgen prizmal gövdeli ve üstleri konik başlıkla sonlandırılmış bacaları dikkat çeker.

19. yüzyılın son çeyreğinde kente gelen sanat tarihçi Karl Graf von Lanckoroński'nin⁹⁶ kente ve konutlara ilişkin ayrıntılı gözlemleri bir hayli önemlidir: *“Güneydoğuya açık büyük körfezin en içteki köşesine yakın küçük bir koy bulunmaktadır. Güneybatıya bakan bu koy, güneye doğru dışa taşan traverten terasın gerisinde, kuzey ile doğu kıyı şeritlerinin dik açıyla birleşmesi sonucu oluşmuştur. Dik açının birleşme noktasında teras, denize doğru öne çıkarak doğu ile kuzeydeki dik yamaçların dibinde bulunan düz kıyı şeridini birbirinden ayırır. İşte Antalya burada yer almaktadır. Bahsi geçen öne taşkın kayalığın yanından merdivenlerle asıl şehre çıkılır. Yukarıda kayalığın kenarı surlar ve evlerle çevrilidir. Şehir at nalı biçiminde, koyu sarar. Teras kenarından içerilere doğru*

⁹⁵ Gravürde görülen *Murat Paşa Cami* ve *Yivli Minare'den*, gravürün bir burç üzerinden çizilmiş olduğu iddia edilebilir.

⁹⁶ 1882-1884 yıllarında beraberindeki bilim heyeti ve sanatçı grubu ile Küçük Asya gezisine çıkan Lanckoroński, aynı yıllarda ressam H. Makart ile Mısır'a, diğer bir ressam L. Fischer ile dünya turuna çıkmıştır. Ayrıca seyyah, G. Niemann ve E. Petersen ile birlikte hazırladığı Pamphylia ve Pisidia Kentlerini anlatan, Türkçeye de çevrilen *“Die Städte Pamphyliens und Pisidiens (1890/1892)”* adlı iki ciltten oluşan eseri yazmıştır (bknz: K. G. von Lanckoroński, **Pamphylia ve Pisidia Kentleri**, Çev: S. B. Gün, I. Cilt, İstanbul, 2005).

giderek bir hayli yükselen arazi üzerine kurulu kent, sur duvarlarının içinde birbirine çok yakın inşa edilmiş yapılar ve dar sokaklardan ibaret bir yerleşimdir. Surlarla çevrili alan, ayırıcı duvarlarla bölümlere ayrılmıştır. Antalya'nın sokaklarında gezerken, her yerde mimari kalıntılarla nadiren de heykeltıraşlık eserleriyle karşılaşsınız. Bunlar binaların dış duvarlarını, sokak köşelerini, çeşmeleri, evlerin avlularını süslemek üzere devşirme kullanılmıştır"⁹⁷. Seyyahın "surlarla çevrili alan, ayırıcı duvarlarla bölümlere ayrılmıştır" şeklindeki tasvirinden anlaşılıyor ki, sur içinde yaşayan halk, konutlarının sınırlarını belirlemek ve kendi özel mülkiyetlerini oluşturmak için sur duvarlarını kullanmanın yanısıra, sur duvarlarına dayalı yeni bir duvar yapmaya gereksinim duymuşlardır.

Lanckoroński, kitabında kentin genel görünümü ve konutlara ilişkin gravürlere de yer vermiştir. Sur içi ve çevresinin bütüncül olarak tasvir edildiği kentsel dokuyu gördüğümüz bir gravürde (bknz: Şekil 6), konutlar, bahçelerin ve anıtsal yapıların arasında yer almaktadır. Sur duvarlarının ayırdığı mahallelerdeki konutların yoğunluğu kentin kalabalık bir nüfusu barındırdığını kanıtlar⁹⁸.

⁹⁷ K. G. von Lanckoroński, 2005, s. 7-8.

⁹⁸ Bazı seyyahların notlarında kent nüfusuna ilişkin bilgilerde vardır. Örneğin, F. Beaufort, nüfusun, 8000 kişiyi aşmadığını ve bunların üçte ikisini Müslümanların, geriye kalan üçte biri de Rumların oluşturduğunu (bknz: F. Beaufort, 2002, s. 129); C. Texier, nüfusun 15000 ile 18000 arasında olduğunu (bknz: C. Texier, 2002, s. 443); C. Pellé ve L. Galibert, 8000 kişinin yaşadığını, üçte ikisinin Müslüman, geri kalanın Rum olduğunu (bknz: C. Pellé – L. Galibert, 1840, s. 64); T.A.B Spratt ve E. Forbes, Adalya'nın nüfusu 13000 kadar olup, 3000 Rum yaşadığını (bknz: T. A. B Spratt – E. Forbes, 2008, s. 211); E. J. Davis, Antalya'nın çoğunluğunu Rumların oluşturduğu, yaklaşık 10000-20000 arası bir nüfusa sahip olduğunu (bknz: E. J. Davis, 2006, s. 161); K. G. von Lanckoroński, Antalya'da tahminlere göre, aşağı yukarı 4500 hâne olduğunu ve 25000-26000 kişinin yaşadığını, bunlardan 7000'i Rum, 50'si Rum, 250'si Yahudi ve gerisi Müslüman olduğunu, Müslümanların çoğunun Türk olmasına rağmen, aralarında Araplar ve başka toplulukların üyelerinde bulunduğunu (bknz: K. G. von Lanckoroński, 2005, s. IX); M. Collignon, Şehirde 26000 kişi yaşadığını bunun içinde

Seyyahın bir diğer gravüründe (bknz: Şekil 7) kentin bir bölümü panoramik olarak görülmektedir. Doğrudan doğruya temel olarak kullanılan sur duvarına ya da kayaların üzerine oturtulan konutlar, iki ya da üç katlıdır. Kıрма ya da beşik çatıyla örtülü konutların, yoğunluğu ve bitişik nizamdaki inşaatları özellikle dikkat çekicidir. Sur duvarlarının önündeki gömlek duvarlarıyla bir sokak oluşturacak şekilde, yol çizgisinin kenarlarında oluşturulan, muhtemelen limana doğru konumlandırılmış konutların yer aldığı başka bir gravürde (bknz: Şekil 8) de, aynı gözlem mümkündür. Bu bağlamda zemin katları doğrudan sokakla irtibatlı olan konutların, kırma çatılı üst katlarının çıkma yaptıkları görülür.

Seyyahın, kent içinde dar bir sokağı gösteren gravüründe (bknz: Şekil 9), anıtsal bir yapının karşısında yer alan konut görülmektedir. Binanın zemin katının taş, üst katının ahşap karkaslı ve araları muhtemelen tuğla, kerpiç ya da taş dolgulu kârgir bir inşaat olduğu anlaşılmaktadır; örtüsü, kırma çatılı olup, alaturka kiremitlidir. Üst katta, sokağa bakan cephede ahşap kafesli bir cumba mevcuttur. Seyyah, gravürde görülen anıtsal yapıya ilişkin; “...Yıkık bir medresenin⁹⁹ zengin giriş kapısını özellikle vurgulamak gerekir. Kapının üzerinde, yapı hakkında bilgi veren bir yazıt yer alır. Zamanla kararmış ve üzeri sarmaşıklarla kaplanmış beyaz mermerden yapılma İslam hâkimiyetinin eski parlak döneminin artık viran durumdaki bu tanığı, etrafındaki fakir evler ile büyük tezat oluşturur”¹⁰⁰ diye

200’den fazla Rum olduğunu (bknz: M. COLLIGNON, **Notes D’un Voyage En Asie-Mineure**, Paris. 1897, s. 50) belirtmişlerdir.

⁹⁹ Seyyahın bahsettiği ve gravürde de gördüğümüz yapı, *Karatay Medresesi*’dir.

¹⁰⁰ K. G. von Lanckoroński, 2005, s. 27-29.

tanımladığı “fakir evler” tesbitine bakılırsa, gravürde de açıkça görülen konutun üst katında yer alan ahşapların dökülmeye başladığı, hayli gerçekçidir.

18. yüzyılda yapılan bir konuta ilişkin ayrıntılı bilgiler veren, görünüşünü ve üst katının plânını da çizen (bknz: Şekil 10-11) seyyah; “*Bu evde henüz camlı pencere kullanılmamıştır. Ev, ön oda ile ambar hizmeti gören bir giriş katına sahiptir. Giriş katını, sokağa bakan odalarıyla iki kat izler. Evin bahçe tarafına bakan cephesindeyse, ahşap galerili ve merdivenli bir sahanlık bulunur. Bir cumba ve çok sayıda pencere üst katın belirleyici özelliğidir. Hatta aynı mekânda üst üste ikişer pencere açılmıştır. Üstteki pencereler sadece ahşap kafeslerle kapalı iken, alt kattakilere ayrıca kepenkler ilave edilmiştir. Sadece cumba üzerindeki iki pencerede, küçük renkli parçalar biçiminde cam kullanılmıştır. Kalın duvarlar, aralarına uzun kirişler yerleştirilmiş kırık taşlardan oluşur. Bu mimari tarza Anadolu’nun güneyinde her yerde rastlanır. Cumba ahşap oymalarla bezenmiştir*” der. Bu bağlamda kendi deyimiyile iki modern konutun da planını çizmiş (bknz: Şekil 11-12) ve tasvir etmiştir: “*Bunlardan ilki çok basit bir evdir. İkincisi ise Antalya’da zengin Rum tüccarların oturduğu tarzda, saray gibi bir yapıdır. Ağaçlandırılmış ve sütunlu galerilerle çevrili bir iç avlu, antik dönem evlerindeki gibi yapının merkezini oluşturur. Oturma ve misafir odaları, tıpkı açık mutfak ve işlik olarak diğer odalar gibi, galerilere açılır. Avludaki ağaçların altında ve sütun galerilerinin kanatlarında 1 m yüksekliğinde, 3-4 m uzunluğunda ve genişliğinde, taht benzeri ahşap sedirler yerleştirilmiştir. Sedirlerin üç cephesi alçak parmaklıklarla çevrilidir. Bunlara uzunlamasına minder ve yastıklar yaslanmıştır. İkinci evin planına ilişkin, “Burada, girişin yanında ana merdivenli ve sedirli avlunun köşesi görülmektedir. Sütunlar hep ahşaptır ve taş kaideler üzerinde durur. Genellikle teras ile çevrilmiş Korinth başlıklı*

kaide olarak kullanılmıştır. Ahşap sütunlar çoğunlukla iki kat boyunca uzanır. Üst katın tabanı bu dikmelere oturtulmuştur. Üst katın tamamı ahşaptır; dıştan ve içten çatallı tahta parçalarıyla çivilenmiş, ince çitalardan (5 – 6 cm kalınlığında) oluşan, üzeri sıvalı bir dokudan meydana gelir. Arada kalan bölümler ağaç kabuğu veya rende yongası ile doldurulmuştur. Zemin katta oturma odası sayısı azdır. Bunlar genelde avludan ışık alır. Buna karşın ikinci bir mutfak da içeren, kışlık olarak kullanılan üst katta, sokak tarafına bakan cam pencereli, daha çok sayıda oturma ve yatak odası vardır. Açık galerinin yerini, burada genelde kapalı bir koridor almıştır. Antalya'nın sıcak ikliminde ısıtma araçlarına ihtiyaç duyulmamıştır. Davlumbaza sadece mutfakta rastlanır. Üst kattaki koridorlar, havadar istirahat yerleri kazanmak amacıyla, genellikle avlu içinde taşan ve hafif desteklerle taşınan konstrüksiyonlarla genişletilmiştir. Koridorlar, merdivenler ve çardaklardan oluşan resimsi doku, bütününde yalın sayılabilecek konutların en alımlı yeri idi”¹⁰¹.

Kentin sokaklarına ve peyzajına ilişkin bilgiler de veren seyyah, “...Son derece kötü, yürümesi zahmetli dar sokaklardan yukarıdaki şehre doğru yol aldığımızda, bir dizi renkli ve renkli olduğu kadar da bize yabancı manzarayla karşılaştık. Örneğin burada, avlusunu tuhaf bir çitin çevrelediği tamamı ahşap geniş bir ev vardır; sokak tarafına bakan pencereleri, evi güneş ışığından ve meraklıların bakışından koruyabilmek için son derece sanatkârane işlenmiş ahşap kafeslerle örtülüdür. Genelde taş kanallarda akan temiz su, neredeyse bütün geniş caddelerden geçer. Kısmen Eski Çağ, kısmen Orta Çağ'dan kalma, birbirinden ellişer adım uzakta dört köşeli kuleleriyle şehri dış mahallelerinden ve ayrıca şehrin merkezinde

¹⁰¹ K. G. von Lanckoroński, 2005, s. 29, 31.

Türk, Rum ve Yahudi semtlerini birbirinden ayıran surlar, Antalya'nın simgelerinden biridir. Denizin üzerinden Lykia dağlarının veya ovanın gerisindeki Pisidia dağlarının, çevresindeki yemyeşil bahçelerin ve limandaki hareketliliğin sunduğu şaşırtıcı manzara sayısı neredeyse sonsuzdur. Surların dışında, kuzeyde ve doğuda, bugün doğu şehirlerinde karşılaştığımız gibi hiç sonu gelmemecesine uzayıp giden bahçeler ve ön mahalleler vardır”¹⁰² şeklinde tanımlamıştır.

Antalya'nın kent dokusundan başlayarak bütüncül bir tasvir yapan seyyahın, 19. yüzyılın son çeyreğindeki konutlara ilişkin ayrıntılı gözlemleri, özellikle de Rum tüccarların konutlarından *saray* gibi diye bahsetmesi, ticareti¹⁰³ ellerinde bulunduran gayri-müslim nüfusun hiç değilse büyük bir bölümünün konutunu da içine alan mülkiyet sınırının, kentin Müslüman nüfusuna göre daha geniş ve konfor içerdiğini de açıklar niteliktedir.

¹⁰² K. G. von Lanckoroński, 2005, s. VIII-IX.

¹⁰³ C. Texier, deniz ticaretinin nerdeyse tamamen Rumların elinde olduğundan (bkz: C. Texier, 2002, s. 443); E. Sperling, Rumların, şehrin varlıklı kesimini oluşturdıklarından, dolayısıyla ticareti ellerinde tuttuklarından ve şehrin en iyi 100 evine sahip olduklarından (bkz: İ. Pınar, 1998, s. 123) bahsetmişlerdir.

4.3. Bursa

Yüzyıllar boyunca, ticaret yolları üzerindeki konumu ve İstanbul'a olan yakınlığıyla önemli bir yerleşim yeri olan Bursa, Osmanlı Devletinin de ilk başkentidir. Kent, Osmanlı çağından başlayarak, devletin, sadece kültür, sanat ve ticaret değil, fakat aynı zamanda kaplıcalarıyla da şifa merkezi haline gelmiştir. Üretilen ipek kozası ve dokumacılığıyla¹⁰⁴ Avrupa ülkeleri için de önemli bir kente dönüşen Bursa, 19. yüzyıl seyyahlarının da uğrak noktalarından biri olmuştur. Kentin, yamaçlarına kurulduğu Uludağ'ın (*Olympos*)¹⁰⁵ heybetli görünümü, bitki örtüsü ve suların bolluğu, kente gelen birçok seyyahı da etkilemiş benzemektedir¹⁰⁶.

Öyle anlaşıyor ki, 19. yüzyılda Bursa'da meydana gelen yangın ve deprem gibi afetler, kentin yeniden imar ve inşa edilmesine yol açmıştır. Nitekim, 15 Aralık 1801'de meydana gelen büyük yangın, kentin neredeyse bütününe yakın bölümünü

¹⁰⁴ Bilindiği üzere, 18. yüzyıldaki sanayi devrimi, Avrupa'daki sermaye birikiminin artmasına yol açmış ve ekonomik ilişkiler ağı da 19. yüzyılda tüm dünyada genişlemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin, gelişen dünya finans sistemlerinin rekabete dayalı koşulları içinde ekonomik ve siyasî anlamlarda Avrupa devletlerinin etkisi altına girdiği bilinir. Nitekim, küresel dünya ekonomisinin temas noktaları olarak, Batı Anadolu'daki bazı Osmanlı kentleri tarımsal arazileri ile iç piyasadan çok Avrupa pazarları için üretim yapmaya başlamışlar; 19. yüzyılda Bursa da, özellikle ürettiği koza ve ipek ipliği aracılığıyla Avrupa pazarlarına bağlanmak durumunda kalmıştır (bkz: Z. D. Abacı, **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi**, Bursa, 2007, s.171-172).

¹⁰⁵ Antik çağın ilk tarihçilerinden Herodot'un tarih kitabında, Uludağ, *Olympos* olarak geçmektedir. 19. yüzyılda Bursa'ya gelen seyyahlar da, Uludağ için *Olympos* derler.

¹⁰⁶ Bknz: C.Textier, **a.g.e**, Birinci Cilt, s.202-205; J.Pardoe, **Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı**, Çev: B.Büyükkal, İstanbul, 2004, s.299, 325; H.von Moltke, 1969, s.56-57; G.W.F.Howard, **Türk Sularında Seyahat**, Çev: Ş. S. Türet, İstanbul, 1978, s. 26-27; N.Günaydın-R.Kaplanoglu, **Seyahatnâmelerde Bursa**, Bursa, 2000, s. 142.

ortadan kaldırdığı gibi, 19 Eylül 1863 yılında meydana gelen ve dokuz mahalleye yayılan *Setbaşı Yangını*'nda müslüman ve gayri-müslimlere ait 536 konutun, yine 1863 yılında gerçekleşen *Gemlik Yolu Üzeri Yangını*'nda ise 562 konutun yanarak ortadan kalktığı bilinmektedir¹⁰⁷. Diğer taraftan, 1855 yılının 28 Şubat ve 11 Nisan aylarında meydana gelen iki büyük depremin de, birçok binanın hasar görmesine ve yıkılmasına yol açtığı anlaşılmaktadır¹⁰⁸. Nitekim, 19. yüzyılın ikinci yarısında kente gelen kimi seyyahların da, bu depreme atıfta bulundukları tesbit edilebilmektedir¹⁰⁹.

Bursa'da yaşanan bu felâketlerden sonra, kent, Osmanlı devlet adamı Ahmet Vefik Paşa¹¹⁰ tarafından yeniden imar ve inşa edilmiştir edilmiş; Paşa, bu süreçle yakından ilgilenmiştir¹¹¹.

¹⁰⁷ B. Özcan, **Bursa Afetleri (1326-1900)**, Erzurum, 2002, s. 39, 49, 52, 57-58.

¹⁰⁸ B. Özcan, 2002, s. 63. Her iki deprem sırasında, o vakitler kentte bulunan *Allemaigne Zeitung* muhabirinin 28 Şubat depremine ilişkin verdiği bilgi dikkat çekicidir: “*İlk padişahlardan kalma bütün taş binalar müthiş şekilde zarar gördü. Çoğu oturulamaz hale geldi ve birçoğu da tamamen yıkıldı. ...Rum egemenliği döneminden kalma, üstü kapalı köprü (Irgandı Köprüsü) ve büyük Setbaşı köprüsü yıkıldı ve birinci köprünün çatısı yok oldu. ...Şehirde bir tek sağlam ev kalmamıştı; şehrin alçak (ya da çukur) bölgelerindekiler en fazla zarar görenlerdi, vadinin yukarı kısmında Gökdere'nin yarım daire şeklindeki iki kıvrımı arasındaki bölgede oturanlar ise nispeten daha az zarar görmüşlerdir. Özellikle Bursa'nın batısındaki bölgeler ve kuzeydeki kasabalar korkunç zararlara uğramıştır*”. Aynı muhabir'in 11 Nisan depremiyle ilgili gözlemleri de pek farklı değildir: “*...Felaketin başlangıcında dayanmış olan pek çok ahşap ev, sonraları yıkıldı, bazıları eğrildi (yana yattı), onlara payanda (destek) vurmak zorunda kaldılar*” (bkz: 2002, s. 69-70, 78).

¹⁰⁹ N.Günaydın-R.Kaplanoglu, 2000, s. 132-135, 144.

¹¹⁰ Ahmet Vefik Paşa, 1863 yılında, *Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişi* olarak Bursa'ya gitmiştir. 1864 yılına kadar Bursa'da kalan Paşa, reformların uygulamaya konmasını, yolların denetlenmesini ve bir inşaat programı oluşturulmasını sağlamakla görevliydi. Kendisi, aynı zamanda, kentin restorasyonu ve yeniden inşasıyla da uğraşmıştır. 1860'daki kısa süreli Paris Elçiliği sırasında Baron Hausmann'ın kentte gerçekleştirdiği büyük değişiklikleri görüp etkilenmiş; yurda dönüşünde Evkâf Nâzırı olarak Süleymaniye Camii'nin restorasyon projesini yürütmüş ve 1879-1882 tarihleri arasında da Bursa Valisi

1804 yılında kente gelen tarihçi/diplomat/doğu bilimleri uzmanı Joseph von Hammer-Purgstall'ın, kentteki konutların taş, tuğla ve ahşaptan yapıldığı ve özellikle sokak köşelerinde, evlerin sivri köşelerinin zarif pahlara sahip olduğuna ilişkin gözlemleri¹¹², yapı malzemesi konusunda aydınlatıcıdır.

1826 yılında kente gelen Léon de Labordé'nin kitabındaki¹¹³ Ulu Cami ve kentin bir bölümünü gösteren gravürde (bknz: Şekil 13), konutların ağırlıklı olarak dört ya da iki yöne eğimli kırma ya da beşik çatılı oldukları dikkati çeker; gravürde, ön planda yer alan konutun kare kesitli, dikdörtgen prizmal gövdeli ve üstü piramidal başlıkla sonlandırılmış bacasının, sadece bu yapıda görülmesi, yaygın bir uygulama olmadığı anlamına gelebilir. Kezâ, kimi konutlarda, düşey dikdörtgen pencerelerin varlığı tesbit edilmekle birlikte, bazı konutlarda, cephelerin çatıya yakın üst kesimlerinde yer alan kare ya da yatay dikdörtgen pencerelerin gerçeği pek yansıtmadığı ileri sürülebilir; buna karşılık, sözkonusu açıklıklarda *yatay kepenk*¹¹⁴ kullanılmış olması ihtimal dahilindedir.

olarak görev yapmıştır (bknz: P. Dumont-F. Georgeon, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Çev: A. Berkay, İstanbul, 1999, s. 83-84).

¹¹¹ R. Kaplanoğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa**, İstanbul, 2006, s. 24.

¹¹² S. Eyice, "J. Von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri", **Belleten**, Cilt: XLVI, Sayı: 181-184, Ankara. 1983, s. 535-550.

¹¹³ L. de Laborde, 1838, s. 22.

¹¹⁴ Esasen, düşey ya da yatay kepenklerden hangisinin daha önce kullanıldığını söylemek imkânsızdır. D.Kuban, büyük konak ve köşklere, güneşten korunmak amacıyla yatay kepenklerin (de) kullanıldığını, *yatay ızgaralı düşey kepenklerin* kökeninin, büyük olasılıkla 19. yüzyıl Avrupası olduğunu ve en çok İstanbul ve hinterlandında rastlanıldığına işaret eder (bknz: D. Kuban, 1995, s. 123).

1836 yılında kente gelen gezgin/yazar Julia Pardoe'nun, kente girdiğinde ilk gördüğü sur kalıntısından sonra karşısına çıkan bir Türk soylusuna ait konuta ilişkin gözlemleri, Bursa konutlarının 19. yüzyılın ikinci çeyreğindeki görünümünü de açıklar niteliktedir: “...*Modern ve sütunlu konaklar, anlaşıldığı kadarıyla inşalarında taşları kullanılmış olan harabenin silüetini değiştiriyordu ...surun bitişiğinde kafesli terasından sarkan gülleriyle kubbeli çatısı olan sevimli bir köşk vardı. Taşlar, hatta duvarın bütününü uzun dalları çelenklere benzeyen yabancı asmalarla kaplanmıştı...*”. İkâmet ettiği konutun içinde bir başka bölüme geçen seyyah, yaşadığı mekânı da, “...*pencereleri, freskli yüksek duvarlarla çevrili, bir avluya bakan oda...*”¹¹⁵ olarak tanımlar.

Pardoe'nun, sadece konutlara değil, fakat kentsel peyzaja yönelik gözlemleri de önemlidir: “*Hemen hemen her evin bahçesi var; bahçesi olmayanların da sıcak günlerde ailecek altında toplandıkları bir yüksek ağacı mutlaka oluyor. Doğu şehirlerine tepeden baktığınızda, Avrupa şehirlerini tümünden cazibesiz hale getiren dam ve bacaların tekdüzeliğinden çok uzak olduklarını görürsünüz. Evler sanki sık bir koruluğun içinden bitivermiş gibi; güneş ışığının yaladığı parıltılı camlar yaprakların arasından ışıldıyor ve rüzgâr esnek dalları araladığında ortaya kâh heybetli bir kapı, kâh zarif bir çardak çıkıyor. İnsan bu manzarayı hiç usanmadan uzun uzadıya seyredebilir*”¹¹⁶.

¹¹⁵ J. Pardoe, 2004, s. 294-295.

¹¹⁶ J. Pardoe, 2004, s. 323. Seyyah, kentin her sokağında en az bir çeşme bulunduğunu, bütün büyük evlerin avlusunda veya bahçesinde de çeşme olduğunu, ancak bu su bolluğuna rağmen sokakların pis olduğunu ve insanların süpürdüklerini evlerinin önüne atıp, kaldırmak için de hiç çaba göstermediklerini belirtir (bkz: 2004, s. 309).

Seyyahın, “*Şehrin Ermeni mahallesindeki*¹¹⁷ *ilginç bir roma kalıntısı olan üstü kapalı köprüden söz etmeden geçmemeliyim, Bu köprü, dağlardan gelen suyun ovaya bütün hızıyla döküldüğü nehrin üzerinde tümüyle ipek dokumacılara ayrılmış olan bir sokak biçiminde. Çok sayıdaki pencere yamalı, pitoresk bir görünüm oluşturuyor. Köprünün uzaktan çok ilginç gelen tek kemeri hızla harap olmakta*”¹¹⁸ diye tanımladığı *Irgandı Köprüsü* ve etrafındaki konutlara yer verdiği gravüründe (bknz: Şekil 14), en dikkat çekici unsurun, konutların çatı strüktürleri olduğundan bahsedilebilir. Belli ki, iki ya da üç katlı ve alaturka kiremitlerle kaplı olan konutların, eğimi bu denli dik ahşap çatılarla örtülü tasvir edilmeleri, gerçeği yansıtmadığı gibi, yazarın, sözkonusu konutlarda, belki de, Avrupa kültürünün ürünü olan benzerlerini hayal etmesi etkili olmuştur.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Bursa’ya gelen bir diğer seyyah, Charles Texier’nin konutlara ilişkin gözlemleri, şiirsel olmaktan çok, daha gerçekçidir: “*Bursa’nın evleri de İstanbul’dakiler tarzında yapılmıştır; yani binaya hakim olan malzeme, ahşaptır. Bit katı ... tuğla ve (taştan) yapılmıştır. Binanın cephesi son derece sadedir. İçerisi ... mermerden yapılmış bir merdivenle sona eren bir ayakkabılıktan oluşur. Asıl (ikâmet edilen) odalar birinci kattadır. Odalar, hayat*

¹¹⁷ Seyyah, Ermeni mahallesinde 1000 kadar hâne olduğunu belirtir; buna karşılık, Katolik ailelerin sayısının elliye bile ulaşmamasını ilginç bulur ve bu yüzden de bir evin bitişiğinde ibadethâne olarak kullanılan küçük şapelin kayda değer bir yapı olmadığına vurgu yapar (bknz: J. Pardoe, 2004, s. 331).

¹¹⁸ J. Pardoe, 2004, s. 303. Seyyah, köprünün görünümünü, bir Ermeni evinin penceresinden yapmıştır. Bunu yaptığı sırada, genç bir annenin, ölmekte olan oğlunu tutarken kendisini izlediğini, Doğuların bütün Frenklerin hekimlik konusunda bilgili olduğuna inandıklarından, çocuğunun sağlığına kavuşturması için yakardığına da değinir. Anlattıklarına bakılırsa, *Irgandı Köprüsü*, Pardoe’nun belleğine, belli ki, genç Ermeni annenin gözü yaşlı hayaliyle kazınmıştır.

diye adlandırılan ve ailenin açık havalı günlerde zaman geçirmesine hizmet eden yaz sofası türünden üstü açık bir avluya bakar. Şehrin konumu kuzeye doğru eğimli olduğundan, avlunun ortasında ... bir havuzu vardır. Girişin büyük penceresi hangi tarafa açılmış olursa olsun, Bursa'nın evleri gerek dağın vahşi boğazlarından ve gerek ovanın geniş ufuklarından, mutlaka güzel bir görüntüyle zenginlik içindedir”¹¹⁹.

Texier'nin kitabındaki, özellikle Ulu Cami ile birlikte kentin bir bölümünü gösteren panoramik gravürün (bknz: Şekil 15), şüphesiz, kentin, 1855 yılındaki depremden önceki halini göstermesi bakımından tarihî ve dokümanter bir önemi vardır. Bu bağlamda, ağaçlar ve minareler arasında kalmış yapılarıyla, kent, âdeta geniş bir yeşil örtü içine gizlenmiş gibidir. Kıрма ve beşik çatıların hemen altında görülen iki ya da üç sıra halindeki pencerelerden, konutların çoğunlukla iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Texier'nin *Irgandı Köprüsü*'nü (Kapalı Köprü)¹²⁰ gösteren diğer bir gravüründe (bknz: Şekil 16)ise, köprünün etrafında yer alan konutların, belli ki, geçmişte kenti kuşatan ve fakat zamanla işlevini kaybederek harabeye dönüşmüş olan sur duvarları üzerinde ve ahşap *eliböğründelere* oturtulmuş birinci kat çıkmaları ilgi çekicidir. Sur ve konut arasındaki ilişkiyi de kanıtlayan bu tür uygulamaların, esasen aynı çağda ve diğer Anadolu kentlerinde de yaygın bir kullanım alanı bulduğundan söz edilebilir. Gravüre konu olan konutların üst

¹¹⁹ C. Texier, 2002, s. 203.

¹²⁰ *Irgandı Köprüsü*, 1442 yılında ve üzerinde biri mescid olarak işlevlendirilmiş 32 dükkânla birlikte inşa edilmiştir. 18. yüzyıldaki bir sel baskınında kısmen yıkılmış; 1855 depreminde ise büyük hasar görmüştür. Irgandı Köprüsüne ilişkin 1854 tarihli bir fotoğrafta (bknz: Foto 1), köprünün üzerindeki kâgir çarşı görülürken, 1890 tarihli fotoğrafta ise (bknz: Foto 2) 1855 depremi sonrası yıkılan ve yeniden inşa edilen çarşının uğradığı değişiklik açıkça görülmektedir (bknz: N. T. Dostoğlu, **Osmanlı Döneminde Bursa: 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları**, Cilt:1, Antalya, 2001, s. 240).

katlarının, iki ya da üç pencere açıklığına sahip oldukları ve geniş saçakla örtüldükleri de anlaşılmaktadır.

Aynı dönemde Bursa'ya gelen bir başka seyyah din adamı Robert Walsh'ın¹²¹, konutlara ilişkin ayrıntılı gözlemleri önemlidir: “*Camiye doğru uzanan evler Türk binalarının mükemmel örnekleridir. Bunlar genellikle sekiz veya on feet¹²² yükseklikte taş bir temele ve daha sonra üzerine duvar işçiliğinin işlendiği kavisli kirişlerle desteklenen ahşap bir üst yapıya sahiptir. Ev, en üstünde uzaktaki manzaralara hâkim bir kasır veya küçük kubbenin olduğu oldukça çıkıntılı bir çatı ile örtülüdür. Pencereleler, çitalarla yapılmış kafeslerle sıkı sıkıya kapatılmıştır. Evdeki kadınlar sokaktan geçenleri bu kafesin arkasından seyrederekler*”¹²³. Seyyahın bahsettiği ve gravürüne (bknz: Şekil 17) de konu olan yapılar, kentin Emir Sultan mahallesindeki konutlardır. Zemin katları doğrudan sokakla irtibatlı ve birbirine bitişik konutların, iki katlı ve çatılarında da köşklerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Binaların, zemin katlarının taş, ikinci katlarının ise, ahşap karkaslı ve araları muhtemelen tuğla ya da kerpiç kimi zaman da taş dolgulu kârgîr inşaatlar oldukları bellidir; üst katlar, aynı zamanda, ahşap konsollarla dışa doğru çıkma yapılar. Pencereleler altı-üstlü iki sıra halinde düzenlenmiştir. Ahşap kafesli ya da

¹²¹ İstanbul ve Anadolu'nun bazı kentlerini anlattığı kitabında, mimar/ressam Thomas Allom'un çizdiği gravürler de yer almaktadır.

¹²² Seyyahın, sekiz veya on feet yükseklik diye bahsettiği taş temel, 2.40 veya 3 metreye tekabül eder.

¹²³ R. Walsh-T. Allom, **Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor**, Vol:I, Paris, 1838, s. 32. Walsh, Türklerin nadiren kendisi için tamamen taştan bir ev inşa ettiklerini, kendi kullanımları için daimi bir mülk gibi herhangi bir şeyi inşa etmenin dini açıdan uygunsuz olacağını, ahşap evler Avrupa'da terk edilmişken, bir Türk'ün, Doğulu inatçılığı ile hâlâ ahşap evler yaptığını ve sık meydana gelen yangınların, sadece bu ahşap evleri ve sokakları değil, aynı zamanda tüm kenti de yakıp yok ettiğini belirtir.

kepenkli düşey dikdörtgen pencerelerin üstünde, sivri kemerli ve vitraylı olduğu anlaşılan *tepe (kafa)* pencereleri¹²⁴ yer almaktadır. Çatının geniş saçakları, ahşap konsollarla desteklenmiştir. Örtüler, kırma çatılı olup, alaturka kiremitlerle kaplıdır. Konutlardan birinde başlıklı olduğu görülen bir bacanın mevcut olduğu dikkati çeker.

1837 yılında kente gelen tarihçi M. Baptistin Poujoulat, âdeta Oryantalist bir duyarlılıkla “...*muhteşem ağaçlarla sınırlanmış, iki büyük boğaz Bursa’yı dört bölüme ayırır. Bu bölümlerden her birinde kentte yaşayan dört ulustan biri yaşıyor. Anadolu’da sokakları bu kadar geniş, temiz ve güzel biçimde kaldırım döşenmiş başka bir kent yoktur. Her mekânda, her mahallede arabeskle bezenmiş büyüleyici çeşmeler bulunur*”¹²⁵ diye bahsettiği sokakların çoğu, öyle anlaşıyor ki, depremler ve yangınlarla birlikte ortadan kalkmıştır.

19.yüzyılda kente gelen arkeolog Georges Perrot, bir vadiden baktığı kentin konutlarını “...*Çatıları, bahçelerde kırmızı lekeler oluşturuyor*”¹²⁶ diye tarif eder. Kentin önemlice bir bölümünü yıkan depremde sonra geldiği anlaşılan seyyahın konutlara ilişkin gözlemleri önemlidir: “*Neredeyse tüm evler depremde zarar*

¹²⁴ İşlevsel olarak, soğuk günlerde kapatılan kepenkler nedeniyle, pencerelerden ışık girmedikleri için, üst pencerelerin yapılmasında, bu işlevin elde edilmesinin amaçlandığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda, yüksekte oldukları için açılmaz olarak yapıldıkları anlaşılan bu tür pencereler, bir yönüyle ışık kaynağı olurken, bir yönüyle de, konut dışına hitap eden vitraylarıyla, cephe plastiği ve bezeme ögesi işlevlerini de üstlenmiş benziyorlar. D. Kuban, erken dönemlerde, olasılıkla, *kafa* pencerelerindeki alçıların içinde, âdeta vitray işlevi gören küçük camların bulunduğunu, alt pencerelerde ise sadece kepenk olduğunu düşünmüştür (bknz: D.Kuban, 1995, s. 122-123). *Kafa* ya da *tepe* pencereleri diye de bilinen bu tür küçük açıklıkların, genellikle sivri kemerli oldukları bilinir. Ahşap bir çerçeveyi içeren pencereler, sabit alçı kaburgalardan oluşmuş; bunların araları da renkli camlarla doldurulmuştur (bknz: L. Tomsu, **Bursa Evleri**, İstanbul, 1950, s. 82).

¹²⁵ M. B. Poujoulat-A.M. Michaud, **Voyage Dans L’Asie Mineure En Mesopotamie, A Palmyre, En Syrie, En Paletsine et en Egypte**, Vol:I, Paris, 1840, s. 161.

¹²⁶ N.Günaydın-R.Kaplanoglu, 2000, s. 143.

gördü. O yüzden Hristiyanların evleri gibi, Türklerin evleri de alelacele tekrar yapıldıkları için çok fakir bir görünüşe sahipler. Kent tamamen çamur ve tahtadan yapılmış. Bir iki katlı kulübelerin nasıl bir kasırga veya basit bir sağanağa dayanabildiğine şaşırıyorum. Çarşının batısında bulunan evler Yahudi Mahallesiine ait olup en fakirleridir. Küçük bir odada üst üste yatan o kadar çok kadın ve çocuğun yaşadığına inanmakta zorluk çekiliyor”¹²⁷.

1878 yılında kente gelen mühendis Henry C. Barkley’in şaşkınlığı dikkat çekicidir. Bursa’yı “...ilgi çekici pek çok şey”in bulunduğu ve bu özelliğiyle “*bir Türk şehri olduğuna inanmak güç*” diye anlatan Barkley’e göre kent “*Türklerin hâkimiyetinde olan şehirlerin içinde gördüğüm en güzeliydi ve biraz çaba harcanarak Anadolu’nun mücevheri haline getirilebilirdi. ...Her evin şahane bir manzarası var ve her ev arkasında heybetle yükselen yaşlı dağ tarafından korunuyor. Hemen hemen her caddeden, dağdan gelen temiz akarsular geçiyor ve içme suyu kaynakları var. Şehrin ortasındaki yerleşim yeri iyi düzenlenmiş; ferah ve havadar ama diğer taraflardaki evler eski moda ve bayağı.*” idi. Kent içindeki gezisine “....Kötü döşenmiş kaldırımlarda bir süre sendelikten ve her elli metrede önümüze çıkan taşlardan dolayı tökezledikten sonra...”¹²⁸ devam eden Barkley’in, Yeşil Cami’ye giderken gördüğü kaldırımlara ilişkin anlatımı ile, Poujolat’nın kentin genelinde gördüğünü anladığımız kaldırımlara yönelik gözlemi arasındaki farklılık, Barkley’in abartısı olarak yorumlanamaz. Öyle anlaşıyor ki, 1855 yılında meydana

¹²⁷ N. Günaydın-R. Kaplanoğlu, 2000, s. 144.

¹²⁸ H. C. Barkley, **Anadolu ve Ermenistan’a Yolculuk**, Çev: N. Demir, İstanbul, 2007, s. 29-31.

gelen depremlerden sonra ve kentin yeniden imarında kimi sokaklar yine de ihmal edilmiştir.

Yüzyılın sonlarına doğru kente gelen coğrafyacı/tarihçi Jean Jacques Élisée Reclus'un "... *kırmızı çatılı...*" ¹²⁹ diye tanımladığı konutlara ilişkin gözlemleri sınırlı olmakla birlikte, 1884 yılında basılan kitabındaki Bursa gravürüne (bknz: Şekil 18) bakılarak, kentin, yüzyılın sonlarına doğru kentsel dokusuna ilişkin bazı sonuçlara ulaşılabilir. Örneğin, Ulu Cami çevresindeki konutların yoğunluğu ve sıkışık hali, hayli kalabalık bir kent nüfusuna işaret eder¹³⁰. Konutların bu hali, aynı zamanda, mahallelerin de, küçük sokaklarıyla kentsel doku ve ulaşım ağına bağlandıklarını ortaya koymaktadır. Muhtemelen iki katlı ve kırma ya da beşik çatılarla örtülü olan konutlar, çevrenin yeşilini oluşturan ağaçlarla birlikte, kentsel

¹²⁹ É. Reclus, **Nouvelle Géographie Universelle La Terre Et Les Hommes IX: L'Asie Antérieure**, Paris, 1884, s. 586.

¹³⁰ Bazı seyyahlar, kent nüfusuna ilişkin bilgiler de vermiştir. Örneğin, 1804 yılında kente gelen J. von Hammer-Purgstall, Bursa'da, 100000 Türk, buna karşılık 6000 Ermeni, 3500 Rum ve 1200 Yahudi'nin yaşadığını (bknz: S. Eyice, 1983, s. 544); R. Walsh, nüfusun 11.000'nin Yahudi, Rum ve Ermeni Kilisesi'nin Hristiyanlarından oluştuğunu ve kentte toplam 75000 kişinin yaşadığını (bknz: R. Walsh-T. Allom, 1838 s. 32); Poujoulat, kentin kaynaklarda belirtilen nüfusunun 100000 kişi olduğunu, bunun 90000'inin Türk, 5000'inin Rum, 3000'inin Ermeni ve 2000'inin ise Yahudilerden oluştuğunu (bknz: M. B. Poujoulat-A.M. Michaud, 1840, s. 162); J. H. A. Ubucini ise, nüfusun yaklaşık 100000 olduğunu, bunun beşte dördünün Müslümanlardan, gerisinin ise üç büyük cemaatten Rum, Ermeni ve Katolik Ermenilerinden oluştuğunu, Yahudilerin ise kentte yaşadığını (bknz: J. H. A. Ubucini, **1855'de Türkiye**, Çev: A. Düz, İstanbul, 1977, s. 50-51) belirtirler. Buna karşılık, G. Perrot, Bursa'nın nüfusunun 50000 kişiyi aşmadığını, eskiden daha kalabalık olduğunu, ancak, son yıllarda seyyahların, nüfusun 60000 kişinin olduğuna dair verdikleri bilgilerin abartılı olduğuna işaret eder (bknz: N.Günaydın-R.Kaplanoğlu, 2000, s. 144). 1855 yıllarındaki depremlerde, birçok insan ölmüş; bazıları da kenti terk etmiştir. Bu bağlamda, 1857 ve 1861 yıllarında kente gelen seyyahın, nüfusun daha az olduğuna dair gözlemine itibar edilebilir.

peyzajın anlamlı birer parçasına dönüşmüşlerdir. Bu husus, 19. yüzyılın ilk yarısındaki deprem ve yangın felâketlerinin üzerinden yarım yüzyıl geçtikten sonra, Osmanlı çağının sonlarına doğru ve imparatorluğun eski başkentinin planlı bir imar sürecine girdiğini de açıklamaktadır.

4.4. Erzurum

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren, ticaret yollarının¹³¹ önemli kavşak noktasında bulunması ve verimli ovalara sahip olması nedeniyle Erzurum, önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Anadolu'nun doğusunda, merkezî bir geçiş noktasında olmasından dolayı da, 19. yüzyılda birçok seyyah doğu yolculuklarına Erzurum üzerinden devam etmişlerdir. Bu nedenle de, kente birçok seyyah uğramış ve önemli bilgiler vermişlerdir.

19. yüzyılın içinde çeşitli kereler Rus işgaline¹³² uğrayan kent, bu sıralarda tahrip edildiği gibi¹³³, 1852 yılında meydana gelen depremde kent merkezinde 84

¹³¹ Tarihî İpek Yolu'nun Tebriz ve Kafkaslar uzantısıyla Anadolu'ya gelen kervanların, Erzurum'a ulaştıktan sonra mallarını Trabzon üzerinden Batı'ya götürdükleri bilinir. İpek Yolu'nun önemli bir noktasında olan Erzurum'un, uluslararası ticaretteki öneminin izleri o dönemlerde kentte de görülmekteydi. Nitekim, İpek Yolu ticareti münasebetiyle bağlantılı olunan kent ve ülke adları da, bu nedenle, kentin giriş kapılarına verilmiştir. Bu bağlamda, kentin kuzeyinde ve ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu *Gürcü Kapı*'nın, Gürcistan ve Revan yolunun girişi olduğu bilinir. Buna karşılık, doğu yönündeki *Tebriz Kapısı*, İran yolu üzerinde iken, *Erzincan Kapısı* da Anadolu ile bağlantılıydı (bknz: B. Pamuk, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXII, Sayı: 2, İzmir, Aralık 2007, s. 127, 133).

¹³² Anadolu üzerinden Akdeniz'e inmek ve sıcak denizlere açılmak isteyen Ruslar, 1828-1829 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşında, 27 Haziran 1829'da Erzurum'u işgal etmişlerdir. İşgalin, 14 Eylül 1829'de imzalanan *Edirne Antlaşmasıyla* son bulduğu bilinir. 1856 yılında ikinci kez kenti işgal etmek isteyen Ruslar, halkın direnişi karşısında geri çekilmişlerdir. 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen ve 93 *Harbi* de denilen Osmanlı-Rus savaşında, 8 Kasım 1877 yılında Erzurum tabyalarına baskın düzenleyen Ruslar, orduya destek veren halkın da direnişi karşısında tabyalardan çıkmak zorunda kalmışlardır. Ancak kent daha sonra Ruslara teslim edilmiş; 3 Mart 1878'de imzalanan *Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması* ile Ruslar Erzurum'u terk etmişlerdir.

¹³³ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, şehri işgal eden Rus General Paskiyeviç, kaleyi yıktırılmış ve yeni bir kale yaptırmıştır. General, kalenin yanı sıra, birçok dükkân ve konutu da yıktırılmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında ise Ruslar, civar köylerdeki halkın ev ve

konut tamamen yıkılmış; akabinde, 2 Haziran 1859'da meydana gelen depremde¹³⁴ ise kentin üçte ikisinden fazlası da yıkılmıştır. 19. yüzyılda kente gelen kimi seyyahların notlarında¹³⁵, kentte yaşanan savaflara ve depremlere ilişkin bilgiler bulmak mümkündür.

1808'de Erzurum'a gelen diplomat/yazar James Justinian Morier'nin konutlara ve kent fiziğine ilişkin detaylı gözlemleri önemlidir: *“Evler taştan yapılmış, üstleri toprak damlı ve yeşil otlarla kaplıdır. Buralarda koyun ve buzağuları otlar. Çarşılar genellikle düz damlıdır. Üzerlerinde yürünmekte, bir sokağa gelindiğinde üzerinden bir köprü ile geçilerek diğer dükkâna varılmaktadır. Sokaklar taş kaplıdır, ancak bu kaplama iyi yapılmamıştır”*¹³⁶. Seyyahın gözlemlerinden, günlük hayatın içinde, konut damlarının da büyük ve küçükbaş hayvanların otlamasına yönelik işlevler gördüğü anlaşılmaktadır.

1813 yılında kente gelen albay/diplomat John Macdonald Kinneir'in notları arasında, konutların yapı malzemesine ilişkin bilgiler bulmak mümkündür: *“Bizans*

ahırlarını sökerek yakacak ihtiyaçlarını temin etmişlerdir (bkz: S. Tozlu-M. Küçükuşurlu “Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)” **Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 20, Erzurum, 2002, s. 316, 324).

¹³⁴ 2 Haziran 1859'da meydana gelen depremde yıkılan konutlar, yeniden inşa edilmiştir. Vali Arif Paşa'nın başkanlığında toplanan Erzurum Vilayet Meclisi, 11 Eylül 1859 tarihli mazbatayla kentteki son durumu devlet merkezine bildirmiştir. Bu mazbatada, kentteki eski ve yeni evlerin inşasına ilişkin şu satırlar dikkat çekicidir: *“Erzurum'un eski binaları penceresiz ve yerden yapma şeyler iken, bu defa (ahalinin) ekserisi hanelerini fevkani ve etrafa nezaretli ve pencereli olarak, tarz-ı nevin-i dilnişin üzere yapmakta olmaları dahi...”*. (bkz: S. Tozlu-M. Küçükuşurlu, 2002, s. 322).

¹³⁵ Bknz: A. S. Puşkin, **Erzurum Yolculuğu-Biyelkin'in Öyküleri**, Çev: A. Behramoğlu, İstanbul, 1999, s. 57-65; E. KILIÇ, **Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum**, İstanbul, 1998, s. 8, 10.

¹³⁶ E. Madran-N. Özgönül, “Seyahatnâmelerde Erzurum”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 4, İstanbul, 1994, s.19.

döneminde adı Arze olarak bilinen Erzurum, Ermenistan'ın en büyük şehridir. Bazı yerlerde evler küçük ve orta büyüklükteki taşlardan, bazı yerlerde ise güneşte kurutulmuş tuğla ve çamurdan yapılmışlardır. Pencerelerinde cam kullanılmamış; bunun yerine kâğıt yapıştırılmıştır”¹³⁷.

1829 yılında Erzurum'a gelen şair/yazar Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, kent fiziğine ilişkin daha bütüncül ayrıntılar verir: “Erzurum'un sokakları dar ve eğri büğrü. Yapılar yüksek. Evler taştan yapılmış ve damlar çimle kaplı. Yüksekten bakınca kente tuhaf bir görünüş veriyor. Kent, denizden 7000 ayak yükseklikte bir vadiye kurulmuş. Çevredeki dağlar yılın büyük bir kısmında karla örtülüdür. Ormansız, fakat bitek (verimli) bir toprağı var... Her yandan kaynaklar fışkırıyor, her yerde su kaynaklarına rastlıyorsunuz. Erzurum'da çeşmeden bol bir şey yok”¹³⁸.

Bir paşanın konutuna giden seyyahın, “Son derece derli toplu, hatta zevkle döşenmiş denebilecek bir konut odasına aldılar bizi. Renkli pencerelerde Kuran'dan alınmış ayetler vardı”¹³⁹ demesi, şaşırtıcı ve ilgi çekicidir. Burada anlatılmak istenilenin, renkli camların üzerine yazılan ayetlerden daha çok, pencerelerin üzerine ve duvara asılmış çerçeveler içindeki yazılar olması daha ikna edicidir; bu noktada, özgün metnin çevirisinin tam ve sağlıklı yapılmadığı iddia edilebilir.

1833'de kente gelen yazar James Baillie Fraser'in notlarından anlıyoruz ki; kent, Rus işgâli dolayısıyla harabeye dönmüştür¹⁴⁰.

¹³⁷ J. M. Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, In The Years 1813-1814**, London, 2006, s. 365-366.

¹³⁸ A. S. Puşkin, 1999, s. 64, 66-67.

¹³⁹ A. S. Puşkin, 1999, s. 71.

¹⁴⁰ E. Kılıç, 1998, s. 7-8.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde kente gelen Francis Rawdon Chesney'in kitabında¹⁴¹ yer alan gravürde (bknz: Şekil 19), dış kalede ve muhtemelen doğu yönüne açılan *Tebriz Kapısı* önünde kurulan pazar ile etrafındaki konutlar görülmektedir. Konutların, düz damlı ya da tek yöne eğimli çatıları ile çatı kotuna yakın iki ya da üç sıra halinde pencere açıklıkları mevcuttur.

Aynı dönemde Erzurum'a gelen diplomat/yazar Robert Curzon, kentin konumuna ilişkin bilgiler vermiştir. “Erzurum, uzunluğu 30 mil genişliği 10 mil¹⁴² olan ve denizden yaklaşık 7000-8000 feet¹⁴³ yüksekte bulunan bir ovada yer alıyor. Etrafı karlarla örtülü yüksek dağlarla çevrilidir”¹⁴⁴. Rus ve İngiliz konsoloslarının oturduğu yerde, kendisine bir konut tahsis edildiğini belirten seyyah, bu yapıyı ayrıntılı olarak anlatır: “Ev, bir tepe üzerine yapılmıştır. Pencerelelerinden pek çok evin bulunduğu dar bir vadi, İç Kale'deki Saat Kulesi, şehrin ana giriş kapısı, sol taraftaki iki zarif minare, surlar, sağ tarafta Fırat'ın suları ile canlanan ova ve dağlar görülebilmektedir. Diğer birçokları gibi, köşelerde kesme; diğer yerlerde ise yüzeyleri pürüzlü, iyi işlenmemiş kaba taşlar kullanılmıştır. Düz çatısı çimle kaplıdır. Evin pencereleri küçük, ana giriş kapısı geniş, kemerli ve çevresi taş süslemelidir. Bu kapıdan geçilerek girilen taşlığın sağ tarafında ahırlara açılan büyük bir kapı, sol tarafında ise mutfak ve hem çalışma, hem de dinlenme için kullanılan odalar var. Bunların önünde, kalın ve sağlam kirişler üzerine oturan üst katın kare şeklinde

¹⁴¹ F. R. Chesney, 1852, sayfa numarası yok.

¹⁴² 30 mil 48 kilometre'ye, 10 mil 16 kilometreye tekabül etmektedir.

¹⁴³ 7000-8000 fit, 2133-2438 metreye tekabül edilmektedir.

¹⁴⁴ R. Curzon, **Armenia: A Year at Erzerum, and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, London, 2003, s. 33.

kesme taşlarla yapılmış merdivenleri bulunuyor. Sofa ve ahır dışında, evin diğer yerleri iki katlıdır. Mutfak ve diğer odalardan bazıları bir tepe penceresiyle, yemek odasıyla girişin dışındaki mekânlar ise zeminden oldukça yüksek, iki gözlü pencerelerle aydınlatılmıştır. Pencerelerin altında bir kısmına sebze ektiğimiz, bir kısmında da birkaç İngiliz köpeği ve iki İran tazısı beslediğimiz bölümün arasına, koruma görevi yapan Türk'ün yaptığı çit, görülmeye değer bir sanat eseridir. Duvarları beyaz badanalı odaların, düz ve boyalı ahşap tavanlarında oymalar vardır. Ekmek ve et dışındaki her şey buraya İstanbul'dan at sırtında getirildiği için getirilen cam şişelerin üçte biri kırılır. Pencerelerde kullanılan camlar da pahalı bir lükstür, bu yüzden de bazı insanlar evlerinin pencerelerinde, dışarıyı görebilmek için küçük bir bölümü camdan oluşan, yağlı kâğıtları kullanıyorlardı”¹⁴⁵. Daha önce kente gelen Kinneir gibi Curzon'un da notlarından anlaşılıyor ki, pahalı olduğu ve ancak İstanbul'dan sağlanabildiği için, konutlarda pencere camlarının kullanımı yaygın değildir; buna karşılık, yılın önemlice bir bölümünü soğuk iklimde geçiren kentte, konut pencerelerinin yağlı kağıtlarla kapatılıyor olması, şaşırtıcı ve gariptir.

Seyyahın ayrıntılı gözlemlerinin yanısıra, kitabında yer alan ve kenti kuzey yönünden gösteren gravürde (bknz: Şekil 20), Palandöken Dağı'nın eteklerinde kurulan Erzurum'un panoraması içinde, biraz da abartılı bir şeklide, kente hâkim durumdaki kale belirgin bir yer tutmaktadır. Minareler ve anıtsal yapılar arasında yer alan bitişik düzendeki konutlar, topografyanın eğimine uygun sıralar halinde ve âdeta birbirlerinin üzerinde yükseliyor gibidirler. Kentin bu görünümüne bakılarak, sur

¹⁴⁵ R. Curzon, 2003, s. 35, 37-38.

içindeki yerleşmenin 19.yüzyılın ilk yarısı içinde yoğun bir nüfusu¹⁴⁶ barındırdığı ileri sürülebilir.

Seyyah, kaldığı evin penceresinden gördüğü manzaraya ilişkin gravürde (bkz: Şekil 21), kale ve anıtsal yapıların arasında düz damlı ve tek katlı konutlar görülebilmektedir; sağır cephe duvarlarında küçük pencereleri vardır. Yapı malzemesi kerpiç olup, aralarda ahşap hatıllar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Genellikle birbirine bitişik düzendeki konutların bu durumunu sadece dar sokaklar bozar. Kare kesitli bacaların kimileri konik, kimileri de yarım küre başlıklar halinde sonlandırılmıştır.

1869 yılında Erzurum'a gelen ressam Théophile Deyrolle'nin, kent fiziğine ilişkin betimlemeleri daha çok şiirseldir: *“Birkaç kilometre uzaktan Erzurum'un görünüşü çok güzeldi. Şehre hâkim dağların açık renk fonu üzerinde, evlerinin hemen hepsi aynı renkte boyanmış olan şehrin, esmer (kara ?) şeridi çok karakteristik bir siluet meydana getiriyordu. Şehir dalgalı bir arazide kurulmuştu. Sırtını da Oğlanderen ve Topdağ gibi birçok tepeye dayamıştı. Bu tepelerde Palandöken dağlarına bağlanırdı. Yükseklerden birçok dereler iner. Her biri şehrin*

¹⁴⁶ Erzurum'a gelen bazı seyyahlar nüfusa ilişkin bilgilerde vermiştir. J. M. Kinneir, 15000 Müslüman, 3700 Ermeni, 300 Ermeni Katolik, 350 Rum ailenin yaşadığını (bkz: J. M. Kinneir, 2006, s. 366); A. S. Puşkin, nüfusun 100000'i bulduğu söylene de bu rakamın abartılığı olduğunu (bkz: A. S. Puşkin, 1999, s. 66) 1839 yılında kente gelen W. F. Ainsworth, nüfusun bir zamanlar 100000'i bulduğunu ama son nüfusun 35000 olduğunu (bkz: W.F. Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, Vol.II, London. 1842, s.391); 1879'da kente gelen H. F. Tozer , kentte 20000 kişinin yaşadığını (bkz: E. Madran-N. Özgönül, 1994, s. 21) belirtirler.

*semtinden geçer. Üzerlerinde birçok küçük köprü vardır. Erzurum'un birçok sokaklarına pek hususi bir manzara verir*¹⁴⁷.

Seyyah, notlarında kentin sokaklarına ve konutlarına ilişkin bilgiler de verir: *“Erzurum, seyahatimde gördüğüm şehirlerin en şarklısı idi. Pazar mahallesi müstesna, bütün Müslüman mahallerinin sokakları esmer (kara?) duvarlarla çevrilmiştir. Bunlar pencere veya kapı vazifesini gören nadir küçük delikler ile delinmiştir. Evlerin çoğuna, bilhassa bir katlı olanlara ı ışık, tavanında açılmış bir delikten girer. Bunun üzerine de yağmurun girmesine mani olmak için yağlı kâğıttan ehram (piramit) şeklinde şeffaf bir külah geçirilir. Evlerin, dam taraçası toprak örtülüdür. Baharda hakiki bir çayır olur. Hatta evlerin damında koyun ve keçi otlatılır. Yazın kurutulmak için de tezek serilir. Erzurum'da kaldırım döşenmiş yollar pek azdır. Bundan ötürüdür ki, yollarının yazın amansız bir tozu, kışın tutkal gibi bir çamuru olur. Erzurum'da hayvanların sokaklara bıraktığı pislikleri çamur ile yoğurarak tezek yaparlar. Tezekler büyük tuğlalar halinde damlarda kurutulur. Fakirler ise, sürüler geçtikten sonra sokaklardan hayvanların pisliklerini toplarlar, onları top yapıp duvarlara yapıştırır, kuruturlar. Evlerden çoğunun cepheleri yazın bu pastillerle kaplıdır, yaş iken kötü kokar*¹⁴⁸.

Seyyah, kitabında kentin genel görünümüne ve konutlarına ilişkin gravürlere de yer vermiştir. Kentin genel görünümüne ilişkin gravürde (bknz: Şekil 22), harabeler arasında görülen yapılar, muhtemelen 1859 yılındaki depremde sonra inşa edilmiş iki katlı konutlardır. Düz damlı ve moloz taş örgülü kârgir konutların farklı

¹⁴⁷ T. Deyrolle, **1869'da Trabzon'dan Erzurum'a**, Çev: R. E. Koçu, İstanbul. Tarihsiz, s. 53-54.

¹⁴⁸ T. Deyrolle, Tarihsiz, s. 54-55.

cephelerinde, saçak seviyesine yakın ve genelde iki ya da üç sıra halinde ahşap korkuluklu pencere açıklıkları mevcuttur. Kent içinde bir sokağı gösteren başka bir gravürde (bkz: Şekil 23), bitişik nizamda, düz damlı ve iki katlı konutlar ile dükkânlar görülebilmektedir. Konutlarda dikkati çeken unsur, damlardır. Birçok seyyahın da bahsettiği damların çimlerle kaplandığı gravürde açıkça görülmektedir. Kare kesitli ve dikdörtgen prizmal gövdeli formlardan ibaret olan bacaların, yarım küre başlıklar halinde nihayetlendiği tesbit olunabilmektedir. Konutların çatısındaki kimi yıkıntılar, depremin izlerinin henüz ortadan kalkmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca seyyahın notlarında bahsettiği *piramit şeklindeki külâhlar* da, dükkânların damlarında rahatlıkla görülebilmektedir.

Seyyahın diğer bir gravürüne (bkz: Şekil 24) konu olan bir başka konutta karşılaşılan temel özellikler, esasen, kentteki diğer konutlar için de genelleştirilebilir. Konutun, doğrudan sokağa açılan zemin katının taş, birinci katının ise ahşap karkaslı ve araları muhtemelen tuğla dolgulu kârgîr bir inşaat olduğu anlaşılabilmektedir. Konutun sokağa bakan cephelerinde iki sıra halinde düşey dikdörtgen açıklıklı pencereler ahşap kepenklidir. Yan cephedeki pencerelerin de, kepenkli ve ahşap korkuluklu olduğu görülmektedir. Üst kat, ahşap konsollarla dışa doğru çıkma yapar. Çıkmanın üzerinde, âdeta çöken çatıya sonradan eklenmiş gibi görünen ahşap bir saçak kuruluşu mevcuttur. Buna karşılık, sözkonusu saçığın strüktürüne bakılırsa, konutun özgün bir elemanı olduğu da söylenebilir. Gravürde, kentin sokaklarından birinde yer alan konut, Eduard von Hoffmeister'in 1908 tarihli fotoğrafına¹⁴⁹ (bkz: Foto 3) konu olmuştur; belli ki, sözkonusu fotoğrafta, yapıya bitişik olduğu görülen

¹⁴⁹ Eduard von Hoffmeister'a ait fotoğraf, *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum* adlı kitaptan alınmıştır. (bkz: E. Kılıç, 1998, sayfa numarası yok).

diğer taş konutlar, 20. yüzyılın başlarında yapılmışlardır. Hoffmeister'in kente ilişkin bir başka fotoğrafında (bknz: Foto 4), sokak çizgisi boyunca uzanan bitişik nizamdaki eski konutların aralarında, belli ki depremle yıkılarak ortadan kalkmış olanların yerlerine, âdeta derme-çatı nitelikte yeni konutların inşa edildiği de anlaşılabilmektedir.

1876 yılında kente gelen komutan Fred Burnaby'nin *“Erzurum büyük bir ovanın bir ucunda yer alıyordu. Kuzey, güney ve batıdan tepelerle çevriliydi. Tepelere derme çatma birkaç garnizon inşa edilmişti. Şehrin kendisi bir hendekle sarılıydı – bu savunma hattının şehre uzaklığı bir kilometreden fazla değildi”* diye tanımladığı Erzurum'da, Rus işgâline karşı *savunma mekânları* oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Kentin genel görünümüne ilişkin gözlemlerine devam eden seyyah *“Şehir beşgen şeklindedir. Bir seyyah, şehrin uzaktan görüntüsünün, dalgaların kaldırıp ıssız bir koya attığı devâsâ boyutlarda bir gemiye benzetmiştir. Geminin ana direği, kerpiç evlerin ortasında göz alıcı biçimde yükselen eski bir kuledir”*¹⁵⁰ der.

1898'de kente gelen yazar Harry Finnis Blossie Lynch'in *“Erzurum'un ilk andaki görünüşü çok çekici değildir. Bunun nedeni, yapı taşlarının rengi ve ağaçların azlığıdır. ...Hristiyan Mahallesi ile İngiliz, Fransız ve Rus Konsoloslukları, kentin kuzeydoğusunda yer alır. Hristiyanlar sur içine girememekte ve dıştaki mahallelerde oturmaktadır. ...Kentte çok sayıda eski yapı kalmamıştır,*

¹⁵⁰ F. Burnaby, 2011, s. 254, 272.

bunun nedeni depremlerdir. 1859 Haziranında olan bir depremde 4500 ev ile eski duvarların bir bölümü yıkılmış, 9 minare yerle bir olmuştu’’¹⁵¹ diye belirtir.

¹⁵¹ E. Kılıç, 1998, s. 10.

4.5. Kayseri

Anadolu’da, M.Ö. VII. yüzyılda ilk düzenli yol sisteminin kurulmasından itibaren yol güzergâhlarının kesiştiği¹⁵² bir noktada yer alan Kayseri, bütün tarihi boyunca, sadece Yakın ve Orta Doğu değil, aynı zamanda Asya ve Anadolu arasındaki ticaretin ana arteri üzerindeki konumundan dolayı önemini korumuş; 19. yüzyılda Anadolu’yu gezen seyyahların birçoğu da, kente uğramışlardır. Kente gelen seyyahlar için en önemli ve ayrıcalıklı kentsel simgenin, *büyüleyici* görünümüne sahip ve âdeta şâirâne tasvirlerle anlatılan *Erciyes Dağı* olduğu söylenebilir¹⁵³; şüphesiz, ilgilendikleri diğer bir husus da, kentteki gayrimüslim nüfus olmuştur. Nitekim 19. yüzyılın ortalarından itibaren, her ne kadar, esasen, kent ve çevresindeki Ermeni ve Rum nüfusun örgütlenmesi amacıyla gelmiş olsalar da, 19. yüzyılın ilk yarısında kentte vuku bulan depremin yıkıcı etkilerinin giderilmesinde halka yardımcı oldukları anlaşılan¹⁵⁴ Amerikalı misyonerlerin durumuna da ayrıca dikkat çekilebilir. Şaşırtıcıdır ki, 19.yüzyılın ortalarından itibaren Kayseri’ye gelen pek çok seyyah, bu misyonerlerin misafiri olarak onların yanında kalmışlardır.

Kayseri tarihi ve meşhurları üzerine iki eseri olduğu bilinen Ahmed Nazif Efendi’nin “1250 sene-i hicriyesi Rebiülahirinin on dokuzuncu günü akşamdan sonra saat ikiyi çeyrek geçe bir zelzele-i azıyme olup pek çok hane ve emakîn harap ve

¹⁵² O. Eravşar, **Seyahatnâmelerde Kayseri**, Kayseri, 2000, s.3.

¹⁵³ Bknz: O. Eravşar, 2000, s.103,161, 210; H.von Moltke, 1969, s.218, W.F. Ainsworth, 1842, s.224-225; H. C. Barkley, 2007, s.110.

¹⁵⁴ O. Eravşar, 2000, s.19.

münhedim olduğu gibi bin altmış dört nüfus telef olduğu resmen tahakkuk etti”¹⁵⁵ diye anlattığı ve 14 Ağustos 1835 Cuma günü vuku bulduğu anlaşılan büyük depremin¹⁵⁶, kent fiziğini oluşturan mimari dokuda ciddi bir harabiyet yarattığı ve kente 1813 yılında gelen John Macdonald Kinneir’in “...**taştan ve harçtan yapılmış olmasına karşın yoksul ve zayıf bir dış görünümüne sahip**”¹⁵⁷ diye tanımladığı konutların önemlice bir bölümünü oradan kaldırdığı muhakkaktır; Söz konusu depremden, 19. yüzyılda kente gelen kimi seyyahlar da özellikle bahsederler¹⁵⁸.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde çeşitli kereler Kayseri’ye uğradığı anlaşılan C.Textier’in kente ilişkin gözlemleri sınırlı olmakla birlikte, önemlidir: “*Eski eserlere göre şehre bakılırsa, eski şehrin şimdiki yerine taşınması, Müslüman istilasından sonra olmuştu. Bütün çarşılar, hanlar, tekkeler eski kalenin etrafına yapılmıştır. Burası, şehrin Müslüman merkezidir. Bütün binaları, hafif volkan kalıntısı taşlardan yapılmıştır. Bu yapım tarzı, şehirde tüccarların oturduğu semtlerin zarafetiyle ters*

¹⁵⁵ A. Nazif, **Mir’at-i Kayseriyye veya Kayseri Tarihi**, Çev: M. Palamutoğlu, Kayseri, 1987, s.189.

¹⁵⁶ A.Nazif’in yazdıklarından da anlaşılıyor ki, 1835 yılında vuku bulan büyük depremden “*altı ay sonra, 22 Şevval 1251/10 Şubat 1836 Çarşamba gecesi şafak vaktinden evvel, saat onbir raddelerinde..bir zelzele daha vukubuldu ise de evvelki kadar şiddet ve telefâtı mûcib olmadı*” (bkz: A.Nazif, 1987, s.189).

¹⁵⁷ J.M.Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, In The Years 1813-1814**, London, 1818, s. 100. Kinneir, şehirde 25000 kişinin yaşadığını, bunların 1500’ünün Ermeni, 300’ünün Rum ve 150’sinin Yahudi olduğunu, Türklerin şehirde yaşayan insanlara ilişkin hiçbir kayıt tutmadıklarını, kentlerin nüfusunu doğru olarak tahmin etmenin imkânsız olduğunu, ayrıca kışın şehrin yazdan daha kalabalık olduğunu belirterek, kentin sokakların koktuğuna ve pis olduğuna da değinir. Şüphesiz, bir kısmı gerçek olsa da, bazen ön-yargılı ve abartılı içerikler de kazanan bu tür gözlemlere dayanarak, kentin bütününe yönelik bir değerlendirme yapmak mümkün ve doğru değildir. Benzer bir gözlem, 19. yüzyılın ikinci yarısında kente gelen A. D. Mordtmann ve H. Barth’ın izlenimleri için de sözkonusu edilebilir; her iki seyyah da, kentin, pislik içinde olduğundan yakınıp, kötü koktuğunu ve bu kokunun da kentte üretilen pastırmadan kaynaklandığını belirtir (bkz: O. Eravşar, 2000, s.134, 143).

¹⁵⁸ Bknz; C. Textier, 2002, Üçüncü Cilt, s.73; W. F. Ainsworth, 1842, s.226; O. Eravşar, 2000, s.174.

düşen bir sefalet görüntüsü verir. Paşanın sarayı da daha iyi düzen sunmaz. Burası çeşitli çalışma odalarına ve kabul salonuna açılan revaklarla çevrili büyük bir avludur”¹⁵⁹.

Seyyahın, kente ilişkin gözlemleri sınırlı olsa da, kitabında yer verdiği iki gravür dikkat çekicidir. Bu bağlamda, seyyahın, kenti, kaleden Erciyes dağına doğru gösteren gravürlerine (bknz: Şekil 25-26) bakılarak, Kayseri’nin 19. yüzyıl ortalarındaki konut mimarlığına ilişkin bazı sonuçlara ulaşmak imkânı yine de bulunabilir. Örneğin, sivil mimariyi oluşturan ve bu haliyle hayli kalabalık bir nüfusa işaret eden¹⁶⁰ konutların sıkışık hâli, kentsel mekânın, bir yönüyle, birbirine bitişik hâneler ve bunların aralarındaki düzenli yolların oluşturduğu bir planlamaya sahip olduğunu ortaya koymaktadır; belli ki, konutların ana yapı malzemesi de kerpiç idi. Sözkonusu gravürlerden, kentte, çoğu tek ya da iki katlı ve aralarında belli ki 19. yüzyıldaki ticaret sayesinde sermaye birikimi yaratmış¹⁶¹ varlıklı ailelere ait ve *konak* diye nitelendirilebilecek üç katlı olanların da yer aldığı konutların düz damlı ve kat ayırımlarına göre üç, dört ve hatta kimi yapılarda da beş pencere açıklığına sahip oldukları anlaşılmaktadır; şaşırtıcıdır ki, bitişik düzendeki konut dokusu arasında, çevrenin yeşilini oluşturan kentsel peyzaja ilişkin hiçbir ayrıntıya

¹⁵⁹ C. Texier, 2002, s.65.

¹⁶⁰ Texier’nin, Kayseri’de bulunduğu sıralarda yeni bir vergi konulması nedeniyle nüfus sayımı yapıldığı anlaşılmaktadır. Seyyah, kentte 10.000 hâne Türk, 1.500 hâne Ermeni ve 400 hâne Rum olduğunu gözönünde bulundurarak, hâne sayısına göre kentin nüfusunun 60 bin olabileceğini belirtmektedir (bknz; 2002, s.71). Buna karşılık, 1839 yılında kente gelen Ainsworth, kentte 1.100 Rum, 5.200 Ermeni ve 12.176 Müslümanın yaşadığını belirtir (bknz: W. F. Ainsworth, 1842, s.222).

¹⁶¹ Örneğin, son yıllarda yayınlanan bir makalede, kentteki *cehri* üretiminin, uluslararası ticaretteki rol ve önemi büyük ölçüde ortaya konulmuştur. (bknz: M.Somuncu, “Tez Üretimi ve Ticaretinin 19.Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 22, Kayseri, Ocak-Haziran 2004, s.99-125).

rastlanmaz. Kayseri’yi etkileyen büyük depremin ardından, 1838 yılında kente gelen Helmuth Von Moltke’nin, “...yollar ...dar ve pistir, fakat evlerin sevimli bir görünüşü var. Bunlar...kum taşından yapılmışlardır; pencere ve kapıları da sanatlı bir şekilde oymalıdır”¹⁶² şeklindeki gözlemi, depremin esas itibarıyla kerpiç konutlar üzerinde etkili olduğu, buna karşılık, inşa malzemesi taş olan kimi sivil mimarlık örneklerinin yıkımdan etkilenmediği anlamına gelebilir. Benzer bir izlenim, deprem sonrasında ve 1839 yılında kente gelen William Francis Ainsworth’ün notları için de sözkonusu edilebilir. Onun, “Kayseri, Anadolu’daki diğer pek çok kent gibi, harabelerle dolu olmasına karşılık, pitoresk bir görüntü sunar”¹⁶³, harabelere atıfta bulunmasının, hiç şüphesiz, kentin Roma geçmişiyle değil, aksine, yakın bir süre önce gerçekleşmiş depremle ilişkisi vardır; belli ki, üzerinden dört yıla yakın bir süre geçmiş olmasına karşılık, depremin kalıcı izleri henüz tam anlamıyla silinememiştir.

Kente 1878 yılında gelen Henry C. Barkley’in, misafir olarak ikamet ettiği misyoner konutunun çatısından tanık oldukları, aynı zamanda, Kayseri konutlarının 19. yüzyılın ikinci yarısındaki görünümünü de açıklar niteliktedir:“...Bir merdivenle konutun düz çatısına çıktık. Çatı, bir basamakla iki kat olarak yapılmıştı. En üst kata çıktığımızda kentin geniş manzarasıyla karşılaştık ve bakmakta olduğumuz yerin ikamet edilen bir yer olduğuna inanmakta çok zorlandık. Konutların hepsi düz çatılıydı ve sanki gerçek çatılar yıkılmış veya taşınmış gibi gözüküyordu. Konutların duvarları çamurdan yapılmış pürüzlü taşlardan oluşuyordu ve insan bunların

¹⁶² H. von Moltke, 1969, s. 218.

¹⁶³ W. F. Ainsworth, 1842, s. 222.

içindeki parçalanmış bölümleri görebiliyordu”¹⁶⁴. Şüphesiz bu tür izlenimler, kent fiziği ya da konutlara ilişkin değerli bilgiler vermekteyse de, bu sınırlı gözlemlere bakılarak, kentin maddi kültür mirasının bütünüyle göz önüne getirilebilmesi yine de güçtür.

Bütün bunlara karşılık, kentin Müslüman nüfusunun konutlarında, damların kullanımının, ulaşımı güç olduğu için sınırlı kaldığı, gayri-müslim nüfusun konutlarında ise düzgün merdivenler ve korkuluk duvarları inşa edilmek suretiyle, damların çamaşır ve yiyecek kurutmak için kullanıldığına ilişkin tesbitlerin¹⁶⁵, bir anlamda, gerçeği yansıttığı söylenebilir. H.von Moltke’nin, düz teraslar halinde olup buradan iki saat uzaklıktaki Erciyes’i, kentin içindeki kaleyi ve çevredeki verimli toprakları izlemenin keyfine vurgu yapması¹⁶⁶ ya da E. Naumann’ın, terasların akşamları gezinti yolu olarak kullanıldığına ilişkin tesbitlerine¹⁶⁷ bakılırsa, düz damlar, sadece çamaşır ve yiyecek kurutmak için değil, fakat aynı zamanda yaşam alanı olduğu kadar, seyir amaçlı olarak âdeta *belvedere* işlevi de görmekteydiler.

Bu bağlamda, yüzyılın sonlarına doğru ve 1890 yılında kente gelen jeolog Edmund Naumann’ın notlarına ve gravürlerine (bknz: Şekil 27) bakılarak, konutların fizikî görünümüne ilişkin biraz daha ayrıntılı bilgiler edinmek mümkündür. Örneğin, yazarının da belirttiği gibi¹⁶⁸, çoğunluğu düz damlı ve kerpiç malzemeyle inşa edildiği anlaşılan konutlar arasında, moloz taş örgülü kârgîr konut örneklerinin

¹⁶⁴ H.C. Barkley, 2007, s. 115.

¹⁶⁵ V. İmamoğlu, **Geleneksel Kayseri Evleri**, Ankara, 1992, s. 36.

¹⁶⁶ H. von Moltke, 1969 s. 218.

¹⁶⁷ O. Eravşar, 2000, s. 201.

¹⁶⁸ O. Eravşar, 2000, s. 188.

de bulunduğu anlaşılabilmektedir. Kimi konutlarda, düz dama çıkmak için kullanıldığı görülen seyyar ahşap merdivenin, kentteki diğer konutlar için de yaygın bir kullanım şekli olup olmadığı ne yazık ki belirlenememektedir. Konutların bacalarının da, muhtemelen yine kerpiçten yapılmış kare kesitli ve dikdörtgen prizmal gövdeli formlardan ibaret oldukları, ayrıca, kimi bacaların üstünün de, yarım küre başlıklar halinde nihayetlendiği tesbit olunabilmektedir.

Gerçekte, Naumann'ın kaldığı hanın terasından gördüğü ve “*kutu şeklinde*”¹⁶⁹ diye tanımladığı sözkonusu konut tasvirlerine bakılarak, kerpiç malzemenin, kentin genellikle Müslüman nüfusunun ikamet ettiği binalar için karakteristik bir yapı malzemesi olduğu ileri sürülebilir. Buna karşılık, Ermeni mahallesinde¹⁷⁰ yer alan ve 19. yüzyılda Kayseri ticaret hayatında önemli rol oynayan Ermeni tüccarların¹⁷¹ oturduğu konutların, bitişik nizamda ve iki katlı binalar oldukları anlaşıldığı gibi, Naumann'ın gravürüne (bknz: Şekil 28) konu edilen örneklerle bakılarak, bu tür konutların, önlerinde kaldırım bulunan ve zemin katlarını doğrudan sokakla irtibatlı kılan yuvarlak kemerli kapıları, düşey dikdörtgen ya da kemerli açıklıklar halindeki pencereleri, çıkma oluşturan üst katların oturduğu taş konsolları, muhtemelen ahşap korkuluklarıyla yarı-dairesel çıkma oluşturan balkon ya da üçgen alınlık gibi bazı

¹⁶⁹ E. Naumann, **Von Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat. Reisebriefe, Tagebuchblätter und Studien über die Asiatische Türkei und die Anatolische Bahn**, Münih, Leipzig, 1893, s. 211. Seyyah, Kayseri’de iken *Somoğlu Han*’ında kaldığını belirtmesine karşılık, sözkonusu hanın yeri tam olarak bilinmemektedir (bknz; O. Eravşar, 2000, s.198).

¹⁷⁰ Vaktiyle, Ermeni nüfusun ikamet ettiği mahallenin, kentin güney-batı kesiminde bulunduğu ve günümüzde *Tavukçu Mahallesi* olarak tanındığı bilinmektedir (bknz: O. Eravşar, 2000, s.164).

¹⁷¹ Örneğin, kentte yetiştirilen *Cehri*, çiftçiler tarafından toplandıktan sonra Ermeni tüccarlar tarafından okkası 6 veya 8 kuruşa satın alınmakta ve İzmir’e satılmaktaydı (bknz: M. Somuncu, 2004, s. 112).

dekoratif nitelikteki strüktürel yapı elemanlarıyla, esasen, gayri-müslim nüfusun, kentin genel sivil mimarlık örneklerinin karakteristiklerinden farklılaşan bir tarza sahip oldukları da iddia edilebilir; hiç şüphesiz en dikkat çekici ayrıntı, ana yapı malzemesi olarak kerpiğin değil, taşın tercih edilmiş olmasıdır.

Bu bağlamda, 1890 yılında Kayseri'ye gelen Teğmen Kont de Cholet'nin *“Bugünkü kent, çoğu taştan yapılmış (ve) Asya Türkiyesinde pek rastlanmayan biçimde konforlu, büyük ve güzel evlerden oluşuyor”*¹⁷² demesi, 1835 depremi sonrasında yıkılan konutların yerini, ana yapı malzemesi taş olan büyük ve gösterişli konutların aldığını gösterdiği gibi, yüzyılın sonlarında, başta gayri-müslim nüfus olmak üzere, ticaret sayesinde giderek zenginleşen ve sermaye birikimi yaratan kent nüfusunun, yaşam alanlarını daha konforlu bir hale getirdiğini de açıklamaktadır.

¹⁷² O. Eravşar, 2000, s. 211.

4.6. Trabzon

Antik çağlardan itibaren, konumundan dolayı, değişik uygarlıkların egemenliği altında, giderek uluslararası bir ticaret¹⁷³ merkezine dönüşen ve bu nedenle *kozmopolit* sayılabilecek bir kültürel kimlik kazanan Trabzon, Orta Asya ve Hint yarımadasının İran üzerinden gelen mallarının İstanbul'a ve İstanbul'dan da Avrupa ve Akdeniz'e ulaştırıldığı önemli bir liman kenti vasfını tarih boyunca korumuştur. Elverişli limanı, Trabzon'un önemi, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar artarak devam etmiş ve onu çok bilinen bir liman-kent haline getirmiştir¹⁷⁴.

Bu bağlamda ulaşım kolaylığı kadar, 19. yüzyılda bazı ülkelerin¹⁷⁵ Trabzon'da konsolosluk açmasının da, birçok seyyahın kente gelmesini sağladığına işaret edilebilir. Nitekim, pek çok seyyah ve konsolosun notlarından da anlaşıldığı üzere¹⁷⁶, anılan yüzyılda artan ticarî faaliyetler, kentin fizikî yapısına da yansımıştır.

¹⁷³ Trabzon'un kuruluşu ve ticaret sayesinde kaydettiği gelişmelere ilişkin ayrıntı bilgi için bkz: M. Öksüz, **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Trabzon, 2006, s. 211-216.

¹⁷⁴ 1774'de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki hâkimiyeti zayıflamış ve Ruslar Karadeniz'de dolaşım hakkını elde etmişlerdir. 19. yüzyılın başında Avusturya, İngiltere ve Fransa'ya da ticarî imtiyazlar tanınmış; özellikle 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla, Osmanlı Devleti, Karadeniz'deki limanlarını yabancı gemilere açmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde Süveyş Kanalı'nın açılması kadar, Rusların yaptığı Poti-Tiflis demiryolunun tamamlanması da, Trabzon ve limanının uluslararası önemini azaltmıştır (bkz: İ. H. Demircioğlu, "Alfred Billiotti'nin Raporuna Göre 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'daki Konsoloslukların Yıllık Geliri", **Atatürk Dergisi**, Cilt: 4, Sayı:1, Erzurum, 2004, s. 95, 98).

¹⁷⁵ Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Fransa ve İtalya'nın Trabzon'da konsolosluk açtıkları bilinmektedir (bkz: İ. H. Demircioğlu, 2004, s. 96, 99-101).

¹⁷⁶ 1850 yılında kente gelen Frederick Walpole, yeni binalar ile inşaatların, kazançlı ticareti ve bunun sonucu olarak da zenginliği gösterdiğine değinirken (bkz: F. Walpole, **The Ansayrii and the Assassins: With Travels in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh**,

Bu dönemde, kentte kayda değer çok büyük bir afetin¹⁷⁷ olmaması, kentsel gelişimin yüzyılın sonuna kadar korunarak devam etmesini sağlamıştır.

1813 yılında Trabzon’a gelen John Macdonald Kinneir’in notları arasında, konutların yapı malzemelerine ilişkin açıklayıcı bir kısa tasvir yer alır; öyle anlaşılıyor ki, “...evler *çoğunlukla küçük kırmızı kiremit çatılı, taş ve kireçten oluşturulmuş...*”tu.¹⁷⁸

Buna karşılık, yüzyılın ikinci çeyreğinde Trabzon’a geldiği bilinen Charles Texier’nin anlatımları, kent fiziğine ilişkin daha bütüncül ayrıntılar verir: “... *Trabzon şehrinin şimdiki şekli ile birçok eski şehrin yapısı arasında çok fark vardır. Gerçekte şehrin alçak kısmındaki surları, dört köşeli düzenli bir şekildedir; fakat en yüksek olan güney kısmında ve sarayların bulunduğu tarafta, büyük bir mahalle meydana gelmiştir. Şehrin bu kısmındaki surlar, kayaların iniş çıkışlarını izler ve kalesi, en yüksek noktayı işgal eder... Şehir tamamen denizin kenarındadır*”¹⁷⁹.

Texier’nin kitabında, sur içi yerleşme ile *Moloz* semtini gösterdiği anlaşılan gravürde (bkz: Şekil 29), anıtsal yapıların çevresinde ve kayalıklar üzerine inşa

Vol. II, London, 1851, s. 225-226), 1857 yılında, İngiliz Konsolosu George Alex Stevens da, Trabzon’un bölgesel olarak büyük bir maddi gelişim gösterdiğine, her gün binaların yükseldiğine ve kentin sınırlarının önemli ölçüde büyüdüğüne işaret eder (bkz: Ö. Yılmaz, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı, Vol. 2, Issue: 7, Spring 2009, Ordu, s. 375-376).

¹⁷⁷ Buna karşılık, 1862 yılı sonunda, Trabzon Hükümet Konağı’nın alt katında bulunan hapishanede yangın çıktığı, Hükümet Konağı ve birkaç dükkân ile bir medresenin harap olduğu ve anılan yangında bazı mahallelerin de zarar gördüğü bilinmektedir (bkz: N. Yazıcı, “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Vol. 1, Issue: 5, Fall 2008, Ordu, s. 950).

¹⁷⁸ J. M. Kinneir, 2006, s. 338.

¹⁷⁹ C. Texier, 2002, Üçüncü Cilt, s. 154, 156.

edilmiş; dışa doğru çıkmaları olan, iki katlı ve kırma çatılı konutlar görülmektedir. Sur içi yerleşmesini oluşturan konutların, *Moloz* semtindekilerden yoğun bir kentsel mekân oluşturduğu ve daha kalabalık bir nüfusu barındırdığı tesbit edilebilmektedir¹⁸⁰. Sözkonusu gravürde, sur içinde ve konutlar arasında görülen kulenin, 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin *Kule Hisar*¹⁸¹ olarak bahsettiği ve İçkale'ye adını veren bina olması muhtemeldir.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Trabzon'a gelen bir diğer seyyah, doğa bilimci Victor Fontainer'in, "*Kimi özel evler, saldırıya uğrayan ev sahibinin kolayca*

¹⁸⁰ Bazı seyyahlar, kent nüfusuna ilişkin bilgiler de vermiştir. Örneğin, J. M. Kinneir, Trabzon'un Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Gürcüler, Megreller, Çerkezler ve Tatarlardan oluşan 15000 kişiyi barındırdığını (bknz: J. M. Kinneir, 2006, s. 341); C. Texier, şehrin 8000 hâne kadar tahmin edildiğini; bunların 500 Ermeni, 1500 kadarı Rum ve 6000'inin Türk olduğunu, Hristiyanların sekiz, Türklerin 28 mahalle oluşturduğunu, halkın anlattığına göre Sultan Ahmet döneminde, Trabzon'da 18000 hâne olduğunu (bknz: C. Texier, 2002, s. 159); V. Fontainer, Trabzon'da 60000 kişinin bulunduğunu, yaklaşık 700-800 Hristiyanın hâlâ burada yaşadığını, bu kişilerin tepenin denize doğru uzanan ayrı bir yamacında oturduğunu (bknz: İ. G. Kayaoğlu - Ö. Cıravoğlu - C. Akalın, **Bir Tutkudur Trabzon**, İstanbul. 1997, s. 245); K. Koch, Trabzon'un 6000 evi ve 30000 sakininin bulunduğunu, bunlardan yalnızca 1500'ü Ermeni, 1000'i Rum ve 300'ünün İtalyan menşeli olduğunu, kentin güzel ve büyük görüldüğünü (bknz: V. Usta, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnâmelerde Trabzon**, Trabzon. 1999, s. 121-122); J. P. Fallmerayer, Başpiskopos Kontontinos tarafından onaylanmış tahminlere göre, Trabzon'un her derecede ve her büyüklükte aşağı yukarı 5800 tane evi ve aynı şekildi bu sayıda ailesi bulunduğunu, bunun en çok 30000 ile 33000 yaşayan nüfus olabileceğini, Bu 5800 ailenin içinde, Franklar dâhil, Ermeni Katoliklerin payı, 98'i geçmediğini, Roma ve Bizans'tan ayrılan milliyetçi Ermenilerin payının takriben 300, Bizans Yunanlılarının payı 400'ün biraz üzerinde, Türklerin payı ise 5000 dolayında olduğunu, Edirne Antlaşması ile Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan gibi yerlerden göç edenlerle Türk nüfusunun Trabzon'da başlangıçta önemli artış gösterdiğini, ancak bu sayının tekrar azaldığını, çünkü göçmenler, yerli dindaşlarının çekememezliğini, sultanın vergilerini, askere almasını ve şu anda Trabzon'da istenen eski Türk taşkınlığının köreltilmesini, inançsız ama akıllı ve insanî özürlerle karşı daha merhametli olan Moskofların egemenliğinden çok daha katlanılmaz bulduklarını (bknz: J. P. Fallmerayer, **Doğu'dan Fragmanlar**, Çev: H. Salihoğlu, Ankara, 2002, s. 54 -55); J. von Minutoli, şehrin nüfusunun, çoğunluğu Müslüman olmak üzere 30000 kişinin yaşadığını, Hristiyanlar arasında Bizanslıların soyundan gelen Rumların birinci sırayı aldığını (bknz: İ. Pınar, 1998, s. 115); T. Deyrolle, Trabzon'da 40000 kişinin yaşadığını (bknz: T. Deyrolle, Tarihsiz , s. 15); H. C. Barkley, Trabzon'un nüfusunun 37000 olduğunu ve bunların üçte ikisini Müslümanların oluşturduğunu (bknz: H. C. Barkley, 2007, s. 250-251) belirtirler.

¹⁸¹ Y. Dağlı - S. A. Kahraman, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, 1.Cilt- 2.Kitap, İstanbul, 2011, s. 102, 108. Ünlü seyyah, aynı yerde Kule Hamamı'ndan da sözeder.

kaçabilmesine imkân sağlayan gizli geçitlerle birbirine bağlıdır. Kentin çevresi ise hayal edilmesi güç güzelliklerle doludur”¹⁸² diye tanımladığı konutlar ve bunlarda olduğu söylenen *gizli geçitlerin*, kentin bütünündeki diğer konutlar için de sözkonusu edilip edilemeyeceği tartışmalıdır.

Aynı dönemde kente gelen seyyahlardan biri olan botanikçi/doktor Karl Koch’un konutlara ve kente ilişkin ayrıntılı gözlemleri son derece ayrıntılı ve önemlidir: *“Bütün şarkta Trabzon’dan başka böyle hoş bir görüntü sunan başka bir şehir görmedim. Mağrur padişah saray evlerinin ve birbiri üzerine karmakarışık yığılmış taş yığınların ortasından bakıldığında, insan burada ilk kez samimi ve düzenli bir şekilde muhafaza edilmiş bir şehir görüyor. ...Ev düzenlerini katı kaideler belirler. Selamlığı da dâhil hiçbir ev sokak tarafına inşa edilmez. Bilâkis arkada daha çok bahçeye benzer bir avlu içinde yüksek sokak duvarlarının karşı tarafında bulunur. Ev, avlu dışından gelebilecek olası bakışlardan uzak olmalıdır. Zemin katta çiftlik odaları ve sıcak yaz günleri için bir veya daha çok serin odaları bulunan Trabzon’un varoş evleri, bir zemin ve normal kattan oluşur ve çok az istisnalar dışında birbirinin aynıdır. Dış tarafta tahta bir merdiven avlu tarafında bulunan bir veya iki tarafa açılan bir koridora ulaşır. Ve buranın genişliği, ailenin günün bir kısmını geçirmesi için yeterlidir. Avlu bahçeye benzer. Ağaç ve fundalıkla bezenmişse, aileye yılın sıcak günlerinde gece ve gündüz dinlenme yeri vazifesi görür. Aile, genelde ortada, kimi zaman da kıyıda uzun dallı ceviz ağacı, zeytin ve sidre eriğinin ferahlatıcı gölgesinin altında istirahat eder. Bazen de bunun yerini çitlembik ağacı tutar. Küçük incir, nar, defne ve nadir güller genelde dış kenarda, özellikle de dış duvarda uzanır. Aile yılın üçte ikisini avluda geçirmesine rağmen*

¹⁸² İ. G. Kayaoğlu - Ö. Ciravoğlu - C. Akalın, 1997, s. 245.

çevresini güzelleştirmek için herhangi bir çaba göstermez. Bir kere yetiştirilen ağaç kendiliğinden büyür. Kuruyan bir dalı kesmek için insan hiçbir emek sarf etmez ve diğerlerine zarar vermemek için basitçe kırar. Doğa her yerde çiçeklerle o kadar doludur ki, onlar bahçe biçimindeki avlularda boşuna aranırlar. Bazen karanfil, ... , ayçiçeği ve güzel kokulu reyhana tesadüf edilir. ...Bütün evler az ya da çok hoş bir yeşille çevrelenmiştir”¹⁸³.

Seyyahın “*Ev düzenlerini katı kaideler belirler*” şeklinde tanımladığı ayrıntılar, kent fiziğini oluşturan konutlara ilişkin, âdetâ kentsel bir düzen ve tasarımın varlığına işaret etmekle birlikte, bu tür bir fizikî düzenin, kaynağını *ebniye nizâmnâmesi*’ne¹⁸⁴ benzer yasal bir düzenlemenin ürünü olduğu yine de söylenemez. Öyle anlaşıyor ki, sur içinin ürettiği *yaşama kültürü*, konutların, doğrudan sokakla değil, fakat yüksek duvarlarla çevrelenerek sokaktan yalıtılmış avluların gerisinde inşa edilmesini gerektirmiştir.

Yüzyılın ortalarına doğru, 1840 yılında Trabzon’a gelen tarihçi Jakob Philip Fallmerayer’in gözlemleri, kent panoramasını daha bütüncül tasvir edici niteliktedir. Bulunduğu tekneden kenti gören seyyaha göre (Trabzon) “...*karmaşık ve plansız olarak uçurumların ve kayalıkların üzerine serpiştirilmiş, ötede beride sık ağaçlar arasından gri çatılarıyla dışarıya bakan evler deryası...*”dır; öylesine ki, kentte dolaşırken, az önce tekneden farkına varamadığı bir ayrıntıyı da notları arasına

¹⁸³ V. Usta, 1999, s. 118-119, 121.

¹⁸⁴ Bu husus, tezimizin *Hukuki Bağlamlar: İmar Kanunları ve Mevzuata Yönelik Bazı Belirlemeler* başlıklı kısmında anlatılmıştır; bknz: s. 22-23.

katmaktan kendini alamaz: “yağmur, kırmızı kiremitli çatılarda hışırdıyor...” Kent içinde gezintisine devam eden seyyahın notları arasında, mekânlara ilişkin izlenimleri hayli gerçekçidir: “...dar ve kaba bir şekilde döşenmiş taş yollar, bahçelerin bulunduğu varoşların arasından her tarafa uzanıyor; solda yokuş yukarı evlerin, mısır tarlalarının ve bahçelerin bulunduğu teras biçimindeki ikinci bir meydana gidiliyor, sağdan aşağıya Yunan Senti’nin yamaç tarafından denize kadar iniliyor, düz gidince bahçe duvarlarının, kayalıkların, çarşıların ve birbirine geçmiş evler diyarının yanından geçip kale şehrine doğru ya da gerçek Trapezus’a gidiliyor”¹⁸⁵.

Notlarından da anlaşılıyor ki, seyyahın kalacağı yer, Katolik ve Ermeni tüccar Marimoğlu’nun konutuna komşu olacak şekilde daha önceden ayarlanmıştır. Bu bağlamda, onun, Marimoğlu’nun konutu ile etrafında yer alan konut ve sokaklara ilişkin gözlemleri, kentin 19. yüzyılın ikinci çeyreğindeki görünümünü açıklar niteliktedir: “Evin, Trabzon’daki bütün evler gibi, tekdüze cadde kenarından giden duvarı, önünden geçen kimselerin içerisini görmelerini engelliyordu. Çünkü burada, çarşılar hariç tutulursa, sokak, Avrupa şehirlerinde olduğu gibi doğrudan evlerin önlerinde değildir. Sokakla ev arasında boş, koridor biçiminde, altı ila on ayak yükseklikte duvarlar çevrilmiş. Evlerin etrafı bu duvarlarla çevrilerek izole edilmiş ve çimenli ya da döşenmiş avluların içinde su kuyularıyla ve ağaçlarıyla birlikte mahrem duruma getirilmişler. ...Normal olarak Trabzon sokaklarının genişliği altıyla sekiz ayağı geçmez, bazı yerlerde daha da dardır, ama bütün bakımsızlığına rağmen, istisnasız çok iyi malzemeye döşenmiş ve her iki tarafta olmasa bile bir tarafında dar bir kaldırımla, donatılmıştır. Ortada daha alçaktan geçen ark

¹⁸⁵ J. P. Fallmerayer, 2002, s. 39, 44-45.

şeklindeki yol, hamallar, yük hayvanları ve akan yağmur suları ya da çakıl taşları üzerinde ardi arkası kesilmeden hışırdayıp duran kaynak suları için öngörülmüştür. ...Kolhis'te insanlar bizdeki gibi simetriye ve dış mimariye önem vermiyorlar. Bakıp geçenler ne kadar çok iç karartıcı bir izlenim edinirlerse, mal sahibi için o denli iyidir. ...Kommenler çağında ve Batılı büyük ticarî trafiğin olduğu zamanlarda Trabzonlulara gerçi aynı üslup egemendi ve o zamandan beri sokaklar ne yön ne de ölçü bakımında değiştirildi; ama o zamanın evleri girişin üzerine iki üç kat yükselerek havadar ve daha gösterişliyidiler. Bugün ne kalede ne de bol ağaçlı dış şehirde birden fazla katı olan bina görülüyor; binalar çoğunlukla sadece zemin katından oluşmaktadır. ...Şehrin kendi konumu, inişli çıkışlı yamaçları, kayalık tümsekleri, dere yatakları taraça biçiminde yükselen düzlükleri gölgelikleri ve Karadeniz'den yukarı esen serinletici havası, Trabzon mimarisinin melankolik tekdüzeliği düşüncesine herhangi bir canlılık vermiyor”¹⁸⁶.

Seyyah, Marimoğlu'nun eviyle ilgili olarak anlatımına, kimi zaman kentteki konutlara da değinerek devam eder: “ ...Etrafı duvarla çevrilmiş olan yerin muntazam, düz bir dikdörtgen olduğunu düşünün, buradan güney taraf ortadaki dar bir kapıyla cadde duvarına dönüyor, kuzey taraf Karadeniz'e bakıyor, sol ve sağ taraflar aynı şekilde duvarla, bitişikteki komşulara karşı kapatılmış. Dörtgenin kuzeydeki, denize dönük yarısı bahçedir, güney yarısındaki binalar o tarzda inşa edilmişler ki, girişin solundaki duvarda boş bir zemin kat, ikisinin arasındaki döşenmiş boşlukta etrafı mermerle çevrilmiş bir su kuyusuyla iki tane incir ağacı ve bir nar ağacı bulunuyor. İki girişi olan tahta çit, avluyu ağaçlı bahçeden ayırıyor. Sağdaki boş duran zemin kat oturmam için bana tahsis edildi; pencereleri delik deşik

¹⁸⁶ J. P. Fallmerayer, 2002, s. 46-47.

kâğıtla kaplı, iki küçük döşenmemiş odası bulunuyor, ama bunlar serinletici deniz havasına dönüktü ve bahçenin gölgeli tarafına bakıyordu; bunun yanı sıra Trabzon için rahat döşenmiş genişçe bir salon, bu salonun camlı dört büyük penceresi... ...Trabzon'da ön cephesi düz bir ev bulmak zordur. Cephenin dörtte üçü aynı zamanda bütün çatı hizasıyla birlikte dik açılı bir biçimde bina hizasının üstünden öne doğru çıkıyor, bu sayede geniş, çoğunlukla kireç kaplama ve ince ağaç direkler üzerinde duran çatı çıkıntısı sayesinde odaların pencerelerinin önünde güneşe karşı korumalı havadar bir alan oluşuyor. Binanın Marimoğlu'nun evinde olduğu gibi bir de üst bölmesi varsa, o zaman bu gölgelik, çıkıntı ve direk ekonomisi kesintiye uğramadan aynı ölçülerde bir ya da daha fazla tarafta tekrarlanıyor ve mümkünse binayı çepeçevre dolanıyor; bu düzenleme kısmen aydınlatılıp, serinlik vererek üst katın rengârenk halılarla döşenmiş odalarına özel bir çekicilik kazandırıyor”¹⁸⁷.

Sokaklara ilişkin bilgilerde veren seyyahın anlatımlarına bakılırsa “...dönemeçli dar yollar, Amalfi’de ve Yafa’da olduğu gibi, Trabzonluların yukarıdaki dağınık evlerine doğru her taraftan gidiyor. Ama kıyıdaki taşlar, Yunanistan’ın Çimovasın’da ve Monembasya’sında olduğu gibi üzerleri kumlaşmış değil, süslü görünüyorlar”dı. Şiirsel betimlemeleriyle, kentin doğal güzelliklerinden etkilendiği anlaşılan seyyah “...Her yer mersin ağaçlarıyla dolu, karanfil ve nar ağaçlarıyla süslenmiş sarmaşıklar ve üzüm asmaları dolanmış, marsama(kekik) kokusu geliyor, her çatlaktan incir ağacı fırlamış, zakkumlar ve defneler ... dalgalar girdaplar yapıp sivri sarp kayalarda kırılıyordu. Dağların orman gölgelerinin üzerinden asılıp melankolik ışınlarını Karadeniz’in yüzeyine yansıttığı ve kıyıdan yukarıya boğuk matlıkta, sadece deniz kenarında oturanların açıklayacağı o neşeli

¹⁸⁷ J. P. Fallmerayer, 2002, s. 47-48.

sessizlikteki, uzun titreşimlerle karaya sürüklenen dalgaların düzenli tekrarıyla çıkardığı hafif çağlıtlar”dan kendini alamamıştır; “*Yerleşim yerlerinin kuruluşu için dik ya da yumuşak eğimli bayırlar, sarp çıkıntılar, kalçaları dar denize doğru uzanan toprak burunlar ya da belli taş ya da toprak paralelkenarlar seçilmiş ki buna sadece Küçük Asya’nın Karadeniz kıyısında rastlamak mümkündür*”¹⁸⁸.

Seyyahın konutlara ve kent fiziğine ilişkin gözlemlerine bakılırsa, konutlar duvarlarla çevrilerek, âdeta izole bir *yaşam alanı* oluşturulduğu gibi, konutların arka tarafında avlusu ve çeşit çeşit ağaçları olan bahçeleriyle, insanların da, yaşam alanlarını sokaktan soyutlayarak kendi dünyalarını yarattıkları anlaşılabilmektedir.

Ressam, Jules Joseph Augustin Laurens’in 1847 yılına ait suluboya resminde (bknz: Şekil 30) , *Kemerkaya* mahallesinde yer alan kilise ve çevresindeki konutlar görülmektedir. Temel olarak nitelendirilebilecek sur ve kaya formasyonları üzerine oturtulan konutlar, iki ya da üç katlı kârgir inşaatlardır. Kayalıklar üzerinde yamaca kurulu kentte, konutların arasında basamaklarla çıkılabilen dar ve uzun bir sokak dikkat çekicidir. Yine Laurens’ a ait olduğu düşünülen¹⁸⁹ bir gravürde (bknz: Şekil 31), Boztepe’nin yamaçlarından, limana doğru yönelen yoğun konut alanı tasvir edilmiştir. Gravürde sur içi yerleşmenin tümüyle konut alanına dönüştüğü görülmektedir. İki ya da üç katlı olmalarına bakılarak, malikâne olması muhtemel

¹⁸⁸ J. P. Fallmerayer, 2002, s. 61.

¹⁸⁹ F. Mornand’ın *Tableau Historique, Politique et Pittoresque de la Turquie et de la Russie* (Paris 1854) adlı kitabından alınan, gravürün kimin yaptığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak, C. Nemlioğlu kitabında, eserin albümünde sol tarafta Laurens adının yazılı olduğunu belirtmekte ve söz konusu gravürün onun çalışmalarından biri olduğunu düşünmektedir (bknz: C. Nemlioğlu, **Görsel Belgelerde Trabzon**, İstanbul, 2005, s. 58).

konutların, iki ya da dört yöne eğimli kırma çatıları ve önlerinde bahçeleri mevcuttur.

1860 yılında kente gelen diplomat Julius von Minutoli'nin, benzetmeler yaparak anlattığı gözlemleri etkileyicidir: *“Körfez boyunca bir dizi evler sıralanmıştı ve denizin hırçın dalgaları tarafından sürekli dövülüyorlardı. Evler, arka taraftaki yamaçta teras şeklinde yükseliyor ve Komnenoslara bir zamanlar başşehirlik yapmış bu şehri bir taç gibi süslüyorlardı. Körfezin sol tarafında, tepeleri karla örtülü, soğuk ve sisli Lazistan dağları bir resim kadar süslü ve denizin koyu maviliğinden daha göz alıcıydılar”*. Seyyahın, konaklayacakları yere doğru giderken gördüklerini *“...iki kayalık arasındaki dar ve pis yokuştan geçtik. ...denize inen kayalıklarla çevrili sokaklar hiç de güzel değil. Burada, çeşitli yükseklikteki duvarların çevrelediği bir sokaktan yana açılan bir kapıdan bakıldığında tek katlı birçok ev göze çarpıyor. Avluda, çeşitli çiçeklerden, Trabzon'da çok güzel yetişen portakal ağacına kadar çeşitli meyve veren ağaçlardan meydana gelen küçük bir bahçe düzenlenmiş; avluya açılan hoş görünümlü evlerin önüne siyah ve beyaz çakıl taşları döşenmiş; bahçe için yer kalmayınca, insanlar yeşile daha yakın olmak için fiçilerin içine portakal ağaçları dikmişler”*¹⁹⁰ diye tanımlamasına bakılırsa, yolda giderken gördüğü manzaradan çok hoşlanmadığı halde, karşısına çıkan bahçeyi beğenmiştir.

1869 yılında Trabzon'a gelen Deyrolle'e göre *“Trabzon deniz kenarı üzerine bir amfiteatr seklinde kurulmuştur. Denizden görüntüsü çok güzeldir. Deniz kenarında parlak renkleri ile pitoresk evler sıralanır. Arkalarında portakal ve zeytin ağaçları arasında yarı saklanmış diğer yapılar görünür. Yer yer, yeşillikler*

¹⁹⁰ İ. Pınar, 1998, s. 107-108, 112.

arasından zarif mermer sütunlara benzeyen minareler yükselir. Gülen ve iç açan bu tablo ile eski Trabzon kalesi harabeleri ... bir tezat oluşturur”¹⁹¹. Seyyahın deniz kenarında gördüğü konutlar, gravürüne de konu olmuştur. Sözkonusu gravürde (bknz: Şekil 32), limanı çevreleyen sur çizgisinin üzerindeki burç ve kale niteliğindeki kârgir savunma bölümlerine üstten eklemlenmiş, ahşap karkaslı fevkânî konut inşaatlarının varlığı dikkat çekmektedir. Öyle anlaşıyor ki, bu tür kullanımlar, kenti çevreleyen sur çizgisi üzerindeki burç ve kulelerin, askerî işlevlerini kaybettiği geç dönemlerde şahıs mülkiyetine geçmiş; bu tür savunma amaçlı binalar da, herhangi bir ek masrafa gerek duyulmaksızın, inşa edilecek konutlar için hazır alt yapı olarak kullanılmıştır. Böylelikle, konutlar, doğrudan sur duvarına oturtulup, eski seğirdim ve merdiven gibi donatılara yeniden işlev verilmekle kalınmamış; fakat aynı zamanda, sur duvarlarına oturtulan *eliböğrindeler*le çıkmlar oluşturulup, konutun üst katları ahşap dikmelerle denize uzatılarak ek mekânlar elde edilmesi yoluna da gidilmiştir. Böyle bir kullanımda, seğirdimlerin, aynı zamanda, sur çizgisi üzerinde sıralanan konutlar arasındaki ilişkiyi sağlayan bir yol işlevi gördüğünden de bahsedilebilir. Gravürde, iki katlı olarak görülen kârgir konutların, alt katlarında ve denize doğru bakan cephelerinde dört sıra halinde, yan cephelerde ise bir, iki ya da üç sıra halinde düzenlenmiş kepenkli düşey dikdörtgen pencereler ile üst katlarında geniş saçaklı çatıyı destekleyen ahşap dikmelerin varlığı da dikkati çekmektedir. Örtüler, kırma çatılı olup, alaturka kiremitlidir. Seyyahın diğer bir gravürüne (bknz: Şekil 33) konu olan çarşıdaki iki katlı kârgir dükkânların zemin katlarındaki ahşap kaplamaların, kentin genelinde yaygın bir uygulama sahası bulup bulmadığı anlaşılamamaktadır.

¹⁹¹ T. Deyrolle, Tarihsiz , s. 10.

Edmund Ollier'in kitabında¹⁹² yer alan ve kentin bir bölümünü gösteren panoramik gravürde (bkz: Şekil 34), birçok seyyahın da kent fiziğine dair gözlemlerinde belirttiği, yamaçlarda teras şeklinde yükselen konutlar açıkça görülmektedir.

1878 yılında kente gelen Henry C. Barkley'in kentin fizikî panoramasına ilişkin tesbitleri ilgi çekicidir: “*Sürekli denize meyilli iyi çatıları olan evleri geçerek şehre ulaştık ve Gâvur Meydanı*¹⁹³ *verilen açık bir alanda durduk. Trabzon'un havası Türkiye'deki her yer gibi aydınlıktı. Kent, meyilli arazinin üzerine deniz kıyısına yerleştirilmişti ve dalgalar yükseldiğinde duvarlara çarpıyordu. Arka tarafı ise dik, ama düz zirveli tepelerle kapatılmıştı. Sadece batısında tepelerin olmadığı birkaç bin hektar verimli araziydi ve şehre yakın kesimler bahçeler ve bağlarla bezenmişti. Kenti çevreleyen tepelerin yüzünde birkaç tane gerçekten güzel evler vardı, bir tanesinin İngiliz Konsolosu Mr. Palgrave'in evi olduğu söylendi*”¹⁹⁴.

Seyyahların gözlemlerinden ve gravürlerinden de anlaşılıyor ki, kentin topoğrafyası, konut alanının oluşumunda önemli bir etkidir. Arazi şartlarına bağlı olarak biçimlenen konutlarda, duvarlarla çevrili özel mülkiyet alanlarının varlığı dikkat çekicidir.

¹⁹² E.Ollier'nin “*Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*” adlı kitabında (London, 1896) yer alan gravür, *Gravürlerle Türkiye* adlı kitaptan alınmıştır (bkz: M. Sevim, **Gravürlerle Türkiye In Gravures V**, Ankara. 2002, s. 211).

¹⁹³ Kente gelen seyyah ve tüccarlar, kentin merkezindeki Gâvur Meydanında yer alan han ve otellerde kalıyorlardı. Deyrolle, “*Meydan, limana uzak değildir. Bir köşesinde cami, etrafında hanlar, bir Fransız ile bir İtalyan'ın işlettikleri bir otel vardır. Konsolosluklar, gemi acentaları, zengin Rum ve Ermeni tüccarların evleri bu civardadır. Pazarları ve yortu günleri, Trabzon'un Rumları ve Ermenileri en güzel giysilerini ve ziynetlerini burada teşhir ederler*” der (bkz: T. Deyrolle, Tarihsiz, s. 10).

¹⁹⁴ H. C. Barkley, 2007, s. 250-251.

4.7. Urfa

Mezopotamya'nın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Urfa, su kaynaklarına¹⁹⁵ yakın olması, ticaret yolları¹⁹⁶ üzerinde bulunmasından dolayı, farklı medeniyetlerin ve inançların ortaya çıktığı bir kent olmuş; tarih boyunca da stratejik önemini korumuştur. Farklı inançlardan insanların bir arada yaşadığı kent, seyyahların ve misyonerlerin de ilgisini çekmiştir.

1816 yılında Urfa'ya geldiği bilinen gazeteci/yazar James Silk Buckingham'ın “...*Daha zengin olanların evleri, iyi taş işçiliği ile inşa edilmiştir. Avlu, evleri harem ve selamlık olarak böler ve selamlığın üst katlarında genellikle tantanalı konuk odaları bulunur*”¹⁹⁷ diye tanımladığı konutların, haremlik ve selamlık bölümlerinin olması, yazarın, Müslümanlara ait konakları betimlediğini göstermektedir. Nitekim, kitabında¹⁹⁸ yer alan gravürde (bknz: Şekil 35), âdeta *Binbir Gece Masallarını* anımsatan anıtsal yapılar arasında muhtemelen konak diye nitelendirilebilecek bu türden konutlar da görülmektedir. Taş malzemeyle¹⁹⁹ inşa

¹⁹⁵ Urfa, kuzey, batı ve güneyinde Fırat Nehri, doğusunda ise yine Fırat'ın kollarından olan Habur ırmağı ile sınırlandırılmıştır.

¹⁹⁶ Urfa, Fırat üzerindeki Zeugma (Belkıs) ve Birs'a'dan (Birecik) başlayıp, Mardin ve Nusaybin üzerinden Dicle'ye ulaşan doğu-batı doğrultusundaki büyük ticaret yolu ile Samsat'tan Harran'a giden yolun kavşak noktasında yer alıyordu (bknz: C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-M. Köçer, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Ankara, 2007, s. 28).

¹⁹⁷ J. Freely, “Urfa ve Harran Seyyahları”, **Uygurliklar Kapısı Urfa**, İstanbul, 2002, s. 383.

¹⁹⁸ J. S. Buckingham'ın, *Travels in Mesopotamia* (London, 1827) adlı kitabında yer alan gravürdür.

¹⁹⁹ Taşın yaygın olarak kullanıldığı Urfa yapılarında, bir-iki ev dışında, duvarları ve tavanları bağdadi tekniğinde yapılmış konutlara pek rastlanmaz. Ancak konutlardaki odaların iç

edildikleri anlaşılan yapıların, düşey dikdörtgen ya da kemerli açıklıklar halindeki pencereleri ve cephelerde kullanılan bezeme öğeleri, kentin geliştirdiği özgün mimari ayrıntıları sunar. Bu bağlamda, yapıların bir kısmının düz damlı, bazılarının da soğanvârî kubbelerle örtülü olmaları ve damların üzerinde süren bir hayatın varlığı dikkat çekicidir.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde kente gelen Francis Rawdon Chesney'in kitabındaki²⁰⁰ panoramik gravürde (bkz: Şekil 36), kenti çevreleyen duvarların yanı sıra kale, minareler ve kısmen kentin yeşilini oluşturan ağaçlar arasındaki konutlar görülmektedir.

1838 yılında Urfa'ya gelen Helmuth von Moltke'nin gözlemleri arasında, kentin fiziki panoramasına ilişkin bütüncül ayrıntılar dikkat çeker: *“Bu şehir, alçak, kara ve garip manzaralı sıra dağların yamacında ve çölün başlangıcında, Kürt ve Arap kavimlerin ortak sınırındadır. Şehrin surlarının içinde birçok kubbeler, minareler, serviler ve çınarlar görürsün. Taştan son derece zarif bir şekilde yapılmış evler, ince sütunları, sivri kemerleri ve çeşmeleriyle, Arapların Muhammed dininden aldıkları heyecan ve ilhamla medeni dünyanın bir kısmını zaptetdikleri ve kendilerinin medeniyet, ilim ve sanatın koruyucuları oldukları zamanları hatırlatır. Sur kapılarının dışında bunların şimdi ne olduklarını görürsün; bir alay harabe orada oldukça geniş alanı kaplar”*²⁰¹. Kente yakın bir dağın tepesinde yer alan mağaraları gezmeye giden, gördükleri karşısında da bir tesbit yapan seyyah “surlar,

dekorasyonunda pencere kepenkleri ve kapı kanatlarında ahşap malzeme kullanılmıştır (bkz: A. C. Kürkçüoğlu, “Şanlıurfa Mimari Eserleri”, **Şanlıurfa**, Ankara, 1997, s. 58).

²⁰⁰ F. R. Chesney, 1852, sayfa numarasız.

²⁰¹ H. von Moltke, 1969, s. 235.

camiler, kervansaraylar ve hamamların bütün taşları buradan çıkarılmışa benziyor”²⁰² diye belirtir. Seyyahın bu gözlemi, kent bütününde kullanıldığı anlaşılan taş malzemenin, yapılarda neden özellikle tercih edildiğini açıklar niteliktedir. Bu bağlamda, *Şanlıurfa taşı* denilen, ama yonucuların *havara taşı* adını da verdikleri açık renkli kalker taşı, işlenişindeki kolaylık dolayısıyla özellikle konutlarda tercih edilmiş ve bu suretle ahşap malzemeye başvurmadan cephelerde zenginlik sağlanabilmiştir. Bu taş cinsinin antik çağlardan beri kullanıldığı, çevrede yer alan taş ocaklarından anlaşıldığı gibi, ocaklardan çıkarılan kayaların, kesme bloklar haline getirilerek bina cephelerinde kullanıldığı bilinmektedir²⁰³.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde kente gelen İngiliz misyoner George Percy Badger’nin kent panoramasına ilişkin verdiği bilgiler önemlidir: “*Urfa, bir tepenin hafif yamacına yerleşmiştir ve altındaki, doğu ve batı surları arasındaki on mil boyunca bahçelerin yer aldığı düzlüğe doğru genişler. Şehrin hisardan görünümü olabildiğince pitoresktir; hemen aşağıdaki Şeyh İbrahim’in gölü, camisiyle birlikte gölgeli ve sık korulukla çepeçevre sarılmış*”tır. Seyyahın hacca giden Müslümanların konutlarında gördüğü bir ayrıntı ilgi çekicidir: “*...Müslümanların pek çoğu hacı, yani Mekke’yi ziyaret etmiştir ve bu müritlerin evlerinin girişlerine hac yolculuklarının işaretleri gösterişli ve zevksiz bir biçimde resmedilmiş; dilenci kâsesi, bayrak, değnek, balta, cezve, çubuk, buhurdanlık...*”tır²⁰⁴. Seyyahın bu gözleminden, hacca

²⁰² H. von Moltke, 1969, s.235.

²⁰³ S. Mülâyim, “Tarihle Yıkanmış Şehir”, *Şanlıurfa*, Ankara, 1997. s. 12.

²⁰⁴ G. P. Badger, *The Nestorians and their Rituals, with the Narrative of A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, London, 1852, s. 321, 323, 327.

gidip gelenlerin, hacı olduklarını göstermek üzere konutlarının belli yerlerinde çeşitli işaretler kullandıkları anlaşılmaktadır.

1878 yılında Urfa'ya gelen Henry C. Barkley'in, "...Atımız ... *etrafını zengin ve verimli bir vadi saran yuvarlak bir koni şeklinde yükselen bir tepeye kurulmuş Urfa şehrine getirdi. Şehrin kenar mahalleleri vadiye kadar uzanıyordu. Burası düzgün yerleştirilmiş bir yer olduğundan uzaktan bakıldığında resim gibi görünüyordu ama Doğu'da her zaman olduğu gibi, buraya da girildiğinde dar sokaklarla, yıkılmak üzereymiş gibi görünen evlerle, bakımsız camilerle, pislik, açlık ve sefaletle karşılaşıyordu*"²⁰⁵, şeklindeki gözleminden, seyyahın kente girdikten sonra derin bir hayal kırıklığı yaşadığı anlaşılmaktadır.

Yüzyılın sonlarına doğru kente gelen Jean Jacques Élisée Reclus'un notları, kent mimarisine ilişkin önemli ayrıntılar içerir: " *Özellikle orta çağ yapılarını bünyesinde barındıran şehirde aynı zamanda Haçlı Edessa Kontluğu prenslerine ait sarayın fragmanları da bulunmaktadır. Kalker ve bazalt taşından oluşan özgün mimarisiyle hayranlık verici sağlam evleriyle ve yollarıyla Küçük Asya'da çok az şehir Urfa ile kıyaslanabilir*"²⁰⁶.

19. yüzyılın son çeyreğinde Urfa'ya gelen arkeolog/doktor/sosyolog Gustave le Bon'un 1884 yılında basılan kitabında²⁰⁷ yer alan gravürde (bknz: Şekil 37) *Rıdvaniye Cami ve Medresesi* ile *Balıkli Göl* yer almaktadır. Gravürde, asıl dikkati çeken husus, Rıdvaniye Medresesine bitişik bir konuttur. Bu, muhtemelen bir

²⁰⁵ H. C. Barkley, 2007, s.187.

²⁰⁶ É. Reclus, 1884, s. 446.

²⁰⁷ G. le Bon, Rıdvaniye Cami ve Medresesi ile Balıklı Gölün yer aldığı gravürü *La Civilisation Des Arabes* (Paris, 1884) adlı kitabında yayımlamıştır.

müderri konutudur. Düz damlı, iki katlı, cumbalı ve taş malzemeyle inşa edilen konutun, altlı-üstlü üç sıra halinde düzenlenmiş pencereleri, düşey dikdörtgen ya da kemerli açıklar halindedir. Konutun, kare kesitli, dikdörtgen prizmal gövdeli ve üstü konik başlıkla sonlandırılmış bir bacası mevcuttur.

Yüzyılın son çeyreğinde kente gelen bir diğer seyyah doktor/tarihçi Gustave Schlumberger'in 1890 yılında basılan kitabındaki²⁰⁸ Urfa gravürüne (bknz: Şekil 38) bakılarak, kentin, yüzyılın sonlarına doğru kentsel dokusuna ilişkin bazı sonuçlara ulaşılabilir. Örneğin, binaların, topoğrafyanın eğim çizgilerine uygun olarak konuşlanıp yayıldığı görülmektedir. Diğer taraftan, konutların, bitişik ve birbiri içine girmiş gibi görünen karmaşık düzeninden, hayli kalabalık bir kent nüfusunun²⁰⁹ varlığından bahsedebilmek mümkün hale gelmektedir. Bu haliyle, mahallelerin de dar sokaklardan oluştuğu ileri sürülebilir. Kare veya dikdörtgen planlı, muhtemelen iki katlı olan konutlar, düz damlı ve taş malzemeyle inşa edilmiştir. Üç, dört hatta beş sıra halinde düzenlenmiş düşey dikdörtgen pencereler ile *konak* diyebileceğimiz bazı yapıların üst katlarında görülen ve daha küçük boyutlu olarak mahallince *havalandırma takaları*²¹⁰ (bknz: Foto 5-6) da denilen üst pencereler ya da *kuş*

²⁰⁸ G. Schlumberger, Bizans arkeolojisine merak sarmış, Anadolu'yu gezmiş ve bu konuda da birçok kitap yazmıştır. Urfa gravürünü *Un Empereyr Byzantin Au Dixième Siècle Nicéphore Phocas*, (Paris,1890) adlı kitabında yayımlamıştır.

²⁰⁹ Kente gelen kimi seyyahlar, nüfusa ilişkin bilgilerde vermiştir. J. S. Buckingham, nüfusun, 47.500'ü Müslüman, 2000'i Hristiyan, 500 Yahudi olmak üzere 50000 olduğunu (bknz: J. Freely, 2002, s. 383); G. P. Badger, kente, 1800 Ermeni aile ile 12000 Müslüman aile yaşadığını (bnz: G. P. Badger, 1852, s. 325, 327); J. H. Petermann, evlerin sayısının 6000 olduğunu, bunların arasında 4000'in üzerinde Müslüman, 1000'den fazla Ermeni, 200 kadar Yakûbi, 20-30 kadar Keldâni, 30 Yahudi'nin olduğunu (bknz: S. E. Güler, **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, Şanlıurfa. 2010, s.71) belirtmişlerdir.

²¹⁰ Odaların avluya bakan cephelerindeki, alt pencerelerinin üzerinde bir dizi halinde yer alan üst pencereler (havalandırma takaları) fonksiyonel bir öge, küçük boyutta, kare veya eğrisel

*takaları*²¹¹ (bkz: Foto 7) denilen açıklıklar olmalıdır. Gravürde ön plânda yoğun ağaç topluluğu görülürken, yapılar arasında çevrenin yeşilini oluşturan kentsel peyzaja ilişkin bir ayrıntı yoktur.

(madalyon) vb. şekillerde planlanmış olup, dışları taş kafes işlemeli küçük, camsız ve kepenksiz açıklıklardır. Bu pencereler odalarda hem ışıklandırmayı hem de hava sirkülasyonu sağlamaktadır. Yüksekliği fazla olan odaların alt pencerelerinin kapakları çeşitli nedenlerle kapatıldığı zaman, üst pencereler oda içine gerekli ışığı sağlamaktadır. Bir dizi halinde yer alan havalandırma takalarının arasında fonksiyonel olmayan, estetik amaçlı yapılmış olanları da vardır. Bunlara mahalli dilde “*kör taka*” denilmektedir. Havalandırma takaları madalyon biçimli, kare, altıgen, sekizgen, dairesel, baklava veya yıldız şeklinde olabilir. Bunlardan madalyon biçimli olanları içi bitkisel bezemeli, kare biçimli olanların ise içleri geometrik bezemelidir. Yıldız şeklinde olan havalandırma takalarının içinde hiçbir bezeme yoktur (bkz: Z. Akkoyunlu, **Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri**, Ankara, 1989, s. 145-146).

²¹¹ Odaların avluya bakan cephelerinde, ışık takalarının üzerinde veya gezenek konsollarının arasında yer alan kuşluklar (kuş takaları), kuşların yuva yapmaları için yapılmıştır. Bazı kuş takaları büyük boyutta planmış ve içlerinde birden fazla küçük nişler yapılmıştır. Kuş takalarının bu tiplerine mahalli dilde *matar* denildiği bilinir (bkz: Z. Akkoyunlu, 1989, s. 148).

5- SONUÇ

Bu çalışmada, 19. yüzyılın gravürleri eşliğinde, geç Osmanlı çağı Anadolu konutlarına ilişkin bazı saptamalar yapılmaya gayret edilmekle birlikte, sözkonusu gravürlerin yine de bir fotoğraf duyarlılığı yansıtmadığına, dolayısıyla, kimi hallerde, gravürlere konu olan yapıların, gerçekte 19. yüzyıl kent fiziği ortamında var olan konutla ne ölçekte örtüştüğünün bilinmezliğine de işaret etmek durumundayız. Her ne kadar, fotoğraflarla desteklendiği durumlarda, gravürün gerçekte olan ilişkisini anlamak mümkün olsaydı da, kenti uzaktan ve fizik panorama halinde gösteren tasvirlerde, uzaklaştıkça ayrıntıların önemini kaybettiği ve genel karakteristikleri belirlenebilse bile, yine de yapı elemanlarına yönelik gerçekçi tanımlar yapılmasının mümkün olamadığı itiraf edilmelidir; çünkü, bu tür görsellerin genel amacı, konutu bütün ayrıntılarıyla vermek değil, esasen bir *kent ve konut algısı* yaratmak olduğu bellidir. Örneğin, Anadolu konutunun karakteristikleri olduğu bilinen giyotinli ahşap pencere, üst katın değişik konstrüksiyonlu sofa çıkmaları, ahşap ya da taş konsol, eliböğünde gibi elemanlara gravürlerde rastlanmayışı, bunların ele aldığımız kentlerin konutlarında kullanılmadığı anlamına gelmemelidir. Aynı şekilde, L. Laborde'nin Afyonkarahisar'a ilişkin gravüründe (bkz: Şekil 2) yer alan ve diğerlerinden hayli farklı olduğu özellikle anlaşılan çok katlı bir konutun pencere düzenlerine bakılarak, başta konutun aydınlatılması olmak üzere, pencere – oda ya da pencere – sofa ilişkisini kurabilmenin yine de zor olduğu belirtilmelidir. Buna karşılık, sözkonusu gravüre konu olan konutun çatısındaki iki ayrı bacanın varlığına

bakılarak, hiç değilse üst katın, iki ayrı oda ile sofadan oluşan bir plan tasarımına sahip olduğu ve anılan katın sağır duvarındaki küçük pencerenin de alt ve üst kat sofasını irtibatlandırdığı söylenebilecek olan bir merdiven kuruluşunu aydınlatma işlevi gördüğü iddia edilebilir.

Bu çalışma ile ulaştığımız sonuçları, şu şekilde özetlemek mümkündür:

Kentlerin topoğrafyası, konut alanlarının oluşumunda önemli bir etkidir. Bu durum kent fotoğraflarında da açıkça görüldüğü gibi (bkz: Foto 8-9-10-11-12), bazen, konutların eski kale duvarları ya da burçlar üzerine oturtulduğunu açıklayan gravür ve fotoğraflardan da tesbit edilebilmektedir. Bu tip konutlara Antalya (bkz: Foto 13) ve Trabzon'da (bkz: Foto 14) rastlanılmıştır; bu tür bir kullanımın, 19. yüzyılda ve Anadolu'nun genelinde yaygınlaşmış olduğu iddia edilebilir.

Konutlar, tek ya da iki katlı (bkz: Foto 15) ve bazen de ticaret sayesinde sermaye birikimi yaratmış varlıklı ailelere ait ve *konak* (bkz: Foto 16) diye nitelendirilebilecek yapılarda üç katlı olup, genellikle bitişik nizamdadır. Kentlerin panoramik görünümüne ilişkin olarak, konutların yoğunluğu ve sıkışık hali, hayli kalabalık kent nüfuslarının varlığına işaret etmektedir. Bu tür bir tesbit, kimi kentlerin fotoğraflarından açıkça görülmektedir (bkz: Foto 17-18-19) Konutların zemin katlarının, doğrudan sokakla irtibatlı olduğunu gösteren gravürleri, Bursa ve Erzurum gibi kentlerin fotoğrafları da doğrulamaktadır (bkz: Foto 1, 20).

Şüphesiz, bölgesel farklılıklar ve ayrımlar sözkonusu olmakla birlikte, genel olarak, konutların yapı malzemesinin, ahşap, kerpiç, taş ve tuğla olduğu anlaşılmaktadır. Konutların, zemin katları taş, üst katları ise ahşap karkaslı ve araları muhtemelen tuğla, kerpiç ya da taş dolguludur; buna karşılık, sadece kerpiç ve taşla

inşa edilmiş konutlar da vardır. Afyonkarahisar, Erzurum, Kayseri ve Urfa gibi kentlerde düz damlı (bknz: Foto 21), Antalya, Bursa ve Trabzon gibi kentlerde ise kırma ya da beşik çatılı (bknz: Foto 22-23) konutlar çoğunluktadır; alaturka kiremitli ve geniş saçaklıdırlar. Ancak 19. yüzyılda meydana gelen deprem ve yangın gibi felâketler, Bursa, Kayseri ya da Erzurum gibi kentlerin yeniden imar edilmesine yol açmıştır.

Bacaların, kare kesitli ve dikdörtgen prizmal gövdeli formlardan ibaret oldukları, ayrıca, kimi bacaların üstünün konik, kimilerinin de yarım küre başlıklar halinde sonlandığı tesbit edilmiştir.

Kimi konutlarda altlı-üstlü iki, üç, dört ve hatta bazı konutlarda beş sıra halinde düzenlenmiş düşey dikdörtgen pencere açıklıklarının yer aldığı tesbit edilmiştir. Bursa'da ahşap kafesli ya da kepenkli düşey dikdörtgen pencerelerin üstünde, sivri kemerli ve vitraylı olduğu anlaşılan *tepe (kafa)* pencereleri, Urfa'da bazı yapıların üst katlarında görülen ve daha küçük boyutlu olarak mahallince *havalandırma takaları* da denilen üst pencereler ya da *kuş takaları* denilen açıklıklar, Erzurum'da ise pencerelerin yağlı kağıtla kapatılması ve bazen de kemerli açıklıklar şeklindeki pencereler, kimi bölgesel farklılıkların bulunduğunu açıklamaktadır.

Bursa konutlarında görülen çıkma, cumba ve kafes gibi donatıların, diğer kentlerdeki konutlarda yaygın bir kullanım alanı olmadığı söylenebilir.

Kayseri'de kimi konutların üst katlarının oturduğu taş konsollar, ahşap ya da demir korkuluklarıyla çıkma oluşturan balkon ya da üçgen alınlık gibi bazısı dekoratif nitelikteki strüktürel yapı elemanlarının gayri-müslimlerin oturduğu konutlarda kullanılmış olması dikkat çekicidir.

Seyahatnâmelerdeki ifadeler kadar, gravürler de, konut dediğimiz sivil mimarlık örneklerinin, kentsel mekân içinde bahçeleriyle birlikte var olmaları önemlidir; böylelikle, kent fiziğini oluşturan tarihî binaların çevresinde kümelenip, giderek kendiliğinden bir doku oluşturan mahalleler ve bu mahallelerde çevrenin yeşiline karışan, tek ya da çok katlı, düz ya da kırma çatılı ve alaturka kiremit örtülü kârgir konutları bulunan, kısacası, doğal çevre ile kent fiziğini birleştiren anlamlı bir kentsel dokunun varlığından bahsedilebilir.

Her ne kadar, gravürler, kentlerin konut mimarlığına ilişkin bir belge niteliği taşıyor olsalar da, bu tür görseller üzerinden, örneğin, bir baca tipolojisi oluşturma'nın güç ve hattâ çoğunlukla imkânsız olduğuna yine de işaret edilebilir.

Kimi seyyahların gayri-müslim mahallelerinin aksine, Müslüman mahallelerine yönelik olumsuz gözlemlerinin satır aralarında hissedildiğine özellikle vurgu yapılabilir. Bu tür bir algının geri planında, kente gelen seyyahlara kent-içinde rehberlik yapan ve yardımcı olan, hattâ kimi zaman evlerinde misafir edenler olarak, çoğunlukla gayri-müslim halktan birilerinin ve ayrıca misyonerlerin bulunması etkili olmuşa benziyor. Kimi seyyahların, gayri-müslimler arasında yayılan milliyetçilik fikirlerini destekledikleri ve yerel halkı Osmanlı imparatorluğuna karşı kışkırttıklarından bile bahsedilebilir. Bu bağlamda, çoğu zaman taraflı ve ön yargılı gözlemlerin hâkim olduğu seyahatnâmelerin, bazen anakronik sayılabilecek yanlışlarıyla birlikte, son derece dikkatli kullanılması gerekir.

Osmanlı coğrafyası, kentler, anıtlar, portreler, üretim ve daha pek çok konuda bilgi edinilebilecek değerli birer kaynak niteliğindeki seyahatnâmelerin, henüz bütün yönleriyle sistematik ve analitik bir değerlendirmeye tâbi tutulmadığı, hattâ önemlice

bir bölümünün de henüz günümüz Türkçesine çevrilmemesi, şüphesiz, Osmanlı çağı maddi kültürü ve tarih-yazıcılığı adına hâlâ büyük bir eksiklik olarak önümüzde duruyor. Osmanlı çağının kapsamlı bir maddi panoramasını ortaya koyacak bu tür bir çalışmanın, büyük bir merak ve ilgi alanı haline dönüşerek, yakın bir gelecekte, bir *çeviri seferberliği* halinde tamamlanması ve toplumun geniş bir kesimine ulaşması umut edilmelidir.

6-BİBLİYOGRAFYA

Abacı, Z. D., **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi**, Bursa, 2007.

Ainsworth, W. F., **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, Vol.I-II, London, 1842.

Akkoyunlu, Z., **Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri**, Ankara, 1989.

Alsaç, Ü., **Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı**, İstanbul, 1993.

Aybet, G. Ü., **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530 -1699)**, İstanbul, 2010.

Badger, G. P., **The Nestorians and Their Rituals, with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844**, London, 1852.

Barkley, H. C., **Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk**, Çev: N. Demir, İstanbul, 2007.

Başgelen, N., **Bir Zamanlar Antalya**, İstanbul, 1998.

_____, **Bir Zamanlar Kayseri**, İstanbul, 1998.

Beaufort, F., **Karamanya**, Çev: A. Neyzi,-D. Türker, İstanbul, 2002.

Bon, G. le, **La Civilisation Des Arabes**, Paris, 1884.

Boztemur, R., “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Oryantalizm I, Yıl: 5, Sayı: 20, Ankara. 2002, s. 135-152.

Buckingham, J. S., **Travels in Mesopotamia**, London, 1827.

Burnaby, F., **At Sırtında Anadolu**, Çev: F. Taşkent, İstanbul, 2011.

Cansever, T., **İslam’da Şehir ve Mimari**, İstanbul, 2006.

Cezar, M., “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler”, **Türk Sanatı ve Araştırma ve İncelemeleri**, Cilt I, İstanbul. 1963, s. 327- 414.

Chesney, F. R., **The Expedition For The Survey Of The Rivers Euphrates and Tigris Carriend on By Order of The British Government, In The Years 1835, 1836 and 1837**, London, 1852.

Collignon, M., **Notes D’un Voyage En Asie-Mineure**, Paris, 1897.

Curzon, R., **Armenia: A Year at Erzerroom, and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, London, 2003.

Çadircı, M., **Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri**, Ankara, 2001.

Dağlı, Y., Kahraman, S. A., **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 1.Cilt- 2.Kitap, İstanbul, 2011.

Daşdemir, L., “Yerleşim ve Nüfus”, **Afyonkarahisar Kütüğü**, Cilt I, Afyon, 2001, s. 252-271.

Davis, E. J., **Anadolu**, Çev: F. Yılmaz, İstanbul, 2006.

Demircioğlu, İ. H., “Alfred Billiotti’nin Raporuna Göre 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’daki Konsoloslukların Yıllık Geliri”, **Atatürk Dergisi**, Cilt: 4, Sayı:1, Erzurum, 2004, s. 95-105.

Deyrolle, T., **1869’da Trabzon’dan Erzurum’a**, Çev: R. E. Koçu, İstanbul. Tarihsiz.

Dostoğlu, N. T., **Osmanlı Döneminde Bursa: 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları**, Cilt:1-2, Antalya, 2001.

Dörtlük, K., Boyraz, R., **Gezginlerin Gözüyle Antalya**, Antalya, 2008.

Dumont, P., Georgeon, F., **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Çev: A. Berktaş, İstanbul, 1999.

Eravşar, O., **Seyahatnâmelerde Kayseri**, Kayseri, 2000.

Eroğlu, C., Babuçoğlu, M., Köçer, M., **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Ankara, 2007.

Eyice, S., “J. Von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri”, **Belleten**, Cilt: XLVI, Sayı: 181-184, Ankara, 1983, s. 535 - 550.

Fallmerayer, J. P., **Doğu’dan Fragmanlar**, Çev: H. Salihoğlu, Ankara, 2002.

Faroqhi, S., **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: E. Ertürk, İstanbul, 2012.

_____, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam – Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev: E. Kılıç, İstanbul, 2011.

_____., “Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı”, **VII. Türk Tarih Kongresi (II.Cilt’ten Ayrıbasım)**, Ankara, 1981, s. 1461 -1471.

Freely, J., “Urfa ve Harran Seyyahları”, **Uygarlıklar Kapısı Urfa**, İstanbul, 2002, s. 375-391.

Germaner, S., İnankur, Z., **Oryantalizm ve Türkiye**, İstanbul, 1989.

Güler, S. E., **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, Şanlıurfa, 2010.

Günaydın, N., Kaplanoğlu, R., **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa, 2000.

Hamilton, W. J., **Asia Minor, Pontus and Armenia with some Account of Their Antiquities and Geology**, Vol. I, London, 1842.

Howard, G. W. F., **Türk Sularında Seyahat**, Çev: Ş. S. Türet, İstanbul, 1978.

Huart, C., **Mevleviler Beldesi Konya**, Çev: N. Uzel, İstanbul, 1978.

İmamoğlu, V., **Geleneksel Kayseri Evleri**, Ankara, 1992.

İldem, A. E., **Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar**, İstanbul, 2000.

Jules Laurens’ın Türkiye Yolculuğu Sergi Kitabı, İstanbul, 1998.

Kaplanoğlu, R., **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa**, İstanbul, 2006.

Karpuz, H., **Türk İslâm Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri**, Ankara, 1984.

Kayaoğlu, İ. G., Ciravoğlu, Ö., Akalin, C., **Bir Tutkudur Trabzon**, İstanbul, 1997.

Kinneir, J. M., **Journey Through Asia Minor, Armenia And Koordistan, In The Years 1813-1814**, London, 1818.

____ ____, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, In The Years 1813-1814**, London, 2006.

Kılıç, E., **Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum**, İstanbul, 1998.

Kontny, O., “Üçgenin Tabanını Yok Sayan Pythagoras: Oryantalizm ve Ataerkillik Üzerine”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Oryantalizm I, Yıl: 5, Sayı:20, Ankara. 2002, s. 117-131.

Kuban, D., **Türk “Hayat”lı Evi**, İstanbul, 1995.

____ ____, **Osmanlı Mimarisi**, İstanbul, 2007.

Küpelı, Ö., “Afyonkarahisar’da Ticaret”, **Afyonkarahisar Kütüğü**, Cilt II, Afyon, 2001, s. 365-400.

Kürkçüoğlu, A. C., “Şanlıurfa Mimari Eserleri”, **Şanlıurfa**, Ankara, 1997, s. 58.

Laborde, L. De, **Voyage de l’Asie Mineure**, Paris, 1838.

Lanckoronski, K. G. von, **Pamphylia ve Pisidia Kentleri**, Çev: S. B. Gün, I. Cilt, İstanbul, 2005.

Leake, W. M., **Journal of a Tour in Asia Minor**, New York, 1976.

Lightfoot, C. S., “Bizans Döneminde Afyonkarahisar”, **Afyonkarahisar Kütüğü**, Cilt I, Afyon. 2001, s. 113-124.

Löschburg, W., **Seyahatin Kültür Tarihi**, Çev: J. Traub, Ankara, 1998.

Madran, E., “Seyahatnâmelerde Anadolu Kenti”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, 21- 23 Eylül 1981, Cilt:3, Ankara, 1989, s. 1303 – 1322.

Madran, E., Özgönül, N., “Seyahatnamelerde Erzurum”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 4, İstanbul, 1994, s. 19-23.

Moltke, H.von, **Türkiye Mektupları**, Çev: H. Örs, İstanbul, 1969.

Mornand, F. **Tableau Historique, Politique et Pittoresque de la Turquie et de la Russie**, Paris, 1854.

Mülayim, S., “Tarihle Yıkanmış Şehir”, **Şanlıurfa**, Ankara, 1997, s. 10-13.

Nazif, A., **Mir’at-i Kayseriyye veya Kayseri Tarihi**, Çev: M. Palamutoğlu, Kayseri, 1987.

Naumann, E., **Von Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat. Reisebriefe, Tagebuchblätter und Studien über die Asiatische Türkei und die Anatolische Bahn**, Münih, Leipzig, 1893.

Nemlioğlu, C., **Görsel Belgelerde Trabzon**, İstanbul, 2005.

Ortaylı, İ., **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul, 2010.

_____, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840 – 1880)**, Ankara, 2011.

_____, **Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek-1**, İstanbul, 2011.

_____, **Son İmparatorluk Osmanlı, Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek-2**, İstanbul, 2011.

_____, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 2012.

Öksüz, M., **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Trabzon, 2006,

Öncel, A. D., **Apartman – Galata’da Yeni Bir Konut Tipi**, İstanbul, 2010.

Özdemir, R., “Osmanlı Döneminde Antalya’nın Fizik ve Demografik Yapısı (1800-1867)”, **XI. Türk Tarih Kongresi (Ayrıbasım)**, Ankara, 1994, s. 1369-1405.

Özcan, B., **Bursa Afetleri (1326-1900)**, Erzurum, 2002.

Pamuk, B., “İpek Yolu Ticareti ve Erzurum”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXII, Sayı: 2, İzmir, Aralık 2007, s. 125-143.

Pardoe, J., **Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı**, Çev: B.Büyükkal, İstanbul, 2004.

Pellé, C., Galibert, L., **Voyage en Syrie et Dans L’Asie Mineure**, Vol. 3, Paris, 1840.

Pınar, İ., **19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir**, İzmir, 1998.

Poujoulat, M. B., Michaud, A. M., **Voyage Dans L’Asie Mineure En Mesopotamie, A Palmyre, En Syrie, En Paletsine et en Egypte**, Vol. I, Paris, 1840.

Puşkin, A. S., **Erzurum Yolculuğu-Biyelkin’in Öyküleri**, Çev: A. Behramoğlu, İstanbul, 1999.

Quarter, D., “19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt 2, İstanbul, 2006, s. 887.

Reclus, É., **Nouvelle Géographie Universelle La Terre Et Les Hommes IX: L’asie Antérieure**, Paris, 1884.

Said, E., **Oryantalizm**, Çev: N. Uzel, İstanbul, 1998.

Sarınay, Y., **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları**, İstanbul, 2004.

Schlumberger, G., **Un Empereyr Byzantin Au Dixième Siècle Nicéphore Phocas**, Paris, 1890.

Sel, H., “Afyonkarahisar’da Sivil Mimari”, **Afyonkarahisar Kütüğü**, Cilt I, Afyon, 2001, s. 427-438.

Sevim, M., **Gravürlerle Türkiye In Gravures, IV-V**, Ankara, 2002.

Sevin, N. A., **Gravürlerde Yaşayan Osmanlı**, Ankara, 2006.

Sezer, H., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:21, Sayı:33, Ankara. 2003, s. 105-124.

Somuncu, M., “Tez Üretimi ve Ticaretinin 19.yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 22, Ocak-Haziran, 2004, s. 99-125.

Spratt, T. A. B., Forbes, E., **Milyas, Kibyratis ve Likya’da Yolculuklar**, Çev: D. Türker, Antalya, 2008.

Şahin, G., **İngiliz Seyahatnâmelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı**, İstanbul, 2007.

Tanyeli, U., “Osmanlı Metropollerinde Evlerin Konfor ve Lüks Normları (16.-18. Yüzyıllar)”, **Soframız Nur Hanemiz Mamur-Osmanlı Maddi Kùltüründe Yemek ve Barınak**, İstanbul, 2006, s. 333-349.

Tekeli, İ., “Osmanlı İmparatorluğunda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kùltürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri”, **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, Cilt-II, İstanbul, 2005, s. 51-68.

Texier, C., **Kùçük Asya**, Çev: A. Suat, Birinci-İkinci-Üçüncü Cilt, Ankara, 2002.

Tomsu, L., **Bursa Evleri**, İstanbul, 1950.

Tozlu, S., Kùçükuğurlu, M., “Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt Ve Şahitlere Göre)” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 20, Erzurum, 2002, s. 313-329.

Tuncer, H., **19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri**, Ankara, 2000.

Ubucini, J. H. A., **1855’de Türkiye**, Çev: A. Düz, İstanbul, 1977.

Usta, V., **Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon**, Trabzon, 1999.

Yazıcı N., “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Vol. 1, Issue: 5, Fall 2008, Ordu, s. 943-959.

Yerasimos, S., “16. Yüzyılda İstanbul Evleri”, **Soframız Nur Hanemiz Mamur-Osmanlı Maddi Kùltüründe Yemek ve Barınak**, İstanbul. 2006, s. 307-332.

Yılmaz, Ö., “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması Ve Trabzon”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı, Vol. 2, Issue: 7, Spring 2009, Ordu, s. 359-382.

Walpole, F., **The Ansayrii and the Assassins: With Travels in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh**, Vol. II, London, 1851.

Walsh, R., Allom, T., **Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor**, Vol. I, Paris, 1838.

ÖZET

19. Yüzyılın Seyahatnâme ve Gravürlerinde

Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tesbitler

Bu çalışmanın amacı, sadece seyahat koşullarının değil, fakat batı dünyasının Osmanlı coğrafyasına bakışının da değiştiği 19.yüzyılda yazılmış seyahatnâme ve gravürlerden yararlanılarak, Osmanlı çağı Anadolu konutuna ilişkin bazı gözlem ve çıkarsamalarda bulunmaktır. Bu bağlamda, konunun açıklanması için gerektiğinde fotoğraflara da başvurulmuştur.

Bu çalışma ile ulaştığımız sonuçları, şu şekilde özetlemek mümkündür:

Kentlerin topoğrafyası konut alanlarının oluşumunda önemli bir etkidir. Bazen de konutların eski kale duvarları ya da burçlar üzerine oturtulduğu görülmüştür. Bu tip konutlara Antalya ve Trabzon'da rastlanılmıştır.

Konutlar, tek ya da iki katlı ve bazen de ticaret sayesinde sermaye birikimi yaratmış varlıklı ailelere ait ve *konak* diye nitelendirilebilecek konutlarda üç katlı olup, genellikle bitişik nizâmdadır.

Bölgesel farklılıklara ayrılmakla birlikte, yapı malzemesi; ahşap, kerpiç, taş ve tuğladır. Zemin katları taş, üst katları ise ahşap karkaslı ve araları muhtemelen tuğla, kerpiç ya da taş dolguludur; buna karşılık, sadece kerpiç ve taşla inşa edilmiş konutlar da vardır. Afyonkarahisar, Erzurum, Kayseri ve Urfa gibi kentlerde düz

damlı, Antalya, Bursa ve Trabzon gibi kentlerde ise kırma ya da beşik çatılı konutlar çoğunluktadır; alaturka kiremitli ve geniş saçaklıdırlar. Ancak 19. yüzyılda meydana gelen deprem ve yangın gibi felâketler, Bursa, Kayseri ya da Erzurum gibi kentlerin yeniden imar edilmesine yol açmıştır.

Bacaların, kare kesitli ve dikdörtgen prizmal gövdeli formlardan ibaret oldukları, ayrıca, kimi bacaların üstünün konik, kimilerinin de yarım küre başlıklar halinde sonlandığı tesbit edilmiştir.

Kimi konutlarda altı-üstlü iki, üç, dört ve hatta bazı konutlarda beş sıra halinde düzenlenmiş düşey dikdörtgen pencere açıklıklarının yer aldığı tesbit edilmiştir. Bursa'da ahşap kafesli ya da kepenkli düşey dikdörtgen pencerelerin üstünde, sivri kemerli ve vitraylı olduğu anlaşılan *tepe (kafa)* pencereleri, Urfa'da bazı yapıların üst katlarında görülen ve daha küçük boyutlu olarak mahallince *havalandırma takaları* da denilen üst pencereler ya da *kuş takaları* denilen açıklıklar, Erzurum'da ise pencerelerin yağlı kağıtla kapatılması ve bazen de kemerli açıklıklar şeklindeki pencereler, kimi bölgesel farklılıkların bulunduğunu açıklamaktadır.

Bursa konutlarında görülen çıkma, cumba ve kafes gibi donatıların, diğer kentlerdeki konutlarda yaygın bir kullanım alanı olmadığı söylenebilir.

Kayseri'de kimi konutların üst katlarının oturduğu taş konsollar, ahşap ya da demir korkuluklarıyla çıkma oluşturan balkon ya da üçgen alınlık gibi bazısı dekoratif nitelikteki strüktürel yapı elemanlarının gayri-müslimlerin oturduğu konutlarda kullanılmış olması dikkat çekicidir.

Seyahatnâmelerdeki ifadeler kadar, gravürler de, konut dediğimiz sivil mimarlık örneklerinin, kentsel mekân içinde bahçeleriyle birlikte var olmalarıdır; böylelikle, kent fiziğini oluşturan tarihî ve binaların çevresinde kümelenip, giderek kendiliğinden bir doku oluşturan mahalleler ve bu mahallelerde çevrenin yeşiline karışan, tek ya da çok katlı, düz ya da kırma çatılı ve alaturka kiremit örtülü kâgır konutları bulunan, kısacası, doğal çevre ile kent fiziğini birleştiren anlamlı bir kentsel dokunun varlığından bahsedilebilir.

19. yüzyıl Anadolu konutunun görsel kaynakları üzerinden sürdürülen bu tür bir çalışmanın, esasen diğer Anadolu kentleri ve bu kentlerin sivil mimarlığına yönelik olarak, farklı dönemler için de sürdürülebilmesi, hiç şüphesiz, sadece sanat ve mimarlık tarihimiz için değil, fakat aynı zamanda kültür tarihimiz için de anlamlı olacaktır.

SUMMARY

Some Determinations on Anatolian Houses of Ottoman Era in the Travelogues and Engravings of 19th Century

The aim of this study is to make some of the observations and inferences regarding the Anatolian houses of Ottoman era by benefiting from travelogues and engravings in 19th century not only in the opportunity of travel, but also changed the western world's approach to the Ottoman geography.

The results of this study can be summarized as follows:

The topography of cities is important factor in the formation of residential areas. Sometimes it has been seen that the houses have been placed on the walls or towers of the castle. These types of houses have been found both in Antalya and Trabzon.

The Houses were one or two storey buildings. However there were also three storey and generally adjacent others that can be called as “*konak*” belonging to wealthy families who created an accumulation of capital from commercial activities.

Wood, brick, stone and tile are used as building materials different according to the regions. Stone is used in ground floors, timber for upper floors whereas probably brick, tile and stone to fill the gaps between the floors. However, there are also some houses built with only mud brick and stone. The flat-roofed houses located

in the cities like Afyonkarahisar, Erzurum, Kayseri and Urfa, barrel-roofed ones located in Antalya, Bursa and Trabzon are the majority and are Turkish style tiled and with spacious eaves. However, the 19th century disasters such as earthquake and fire has led to the reconstruction of the cities like Bursa, Kayseri and Erzurum.

It has been identified that chimneys are composed of a square crossed section and rectangular prismatic hull forms, as well as some chimneys are completed with conical and some with a semi-spherical heads.

That in some houses, two, three, four, and even five in row, bottom-topped vertical rectangular window openings placed have also been identified. The top (head) windows that are found out their sharp arced and stained glass features lately on wooden cage or vertical rectangular windows in Bursa, the upper- windows called as “*havalandirma takalari*” by local people or the openings so called “*kus takalari*” seen at the upper floors of some buildings in Urfa and windows closed with greased paper and some in the shape of arched openings in Erzurum explain the regional differences.

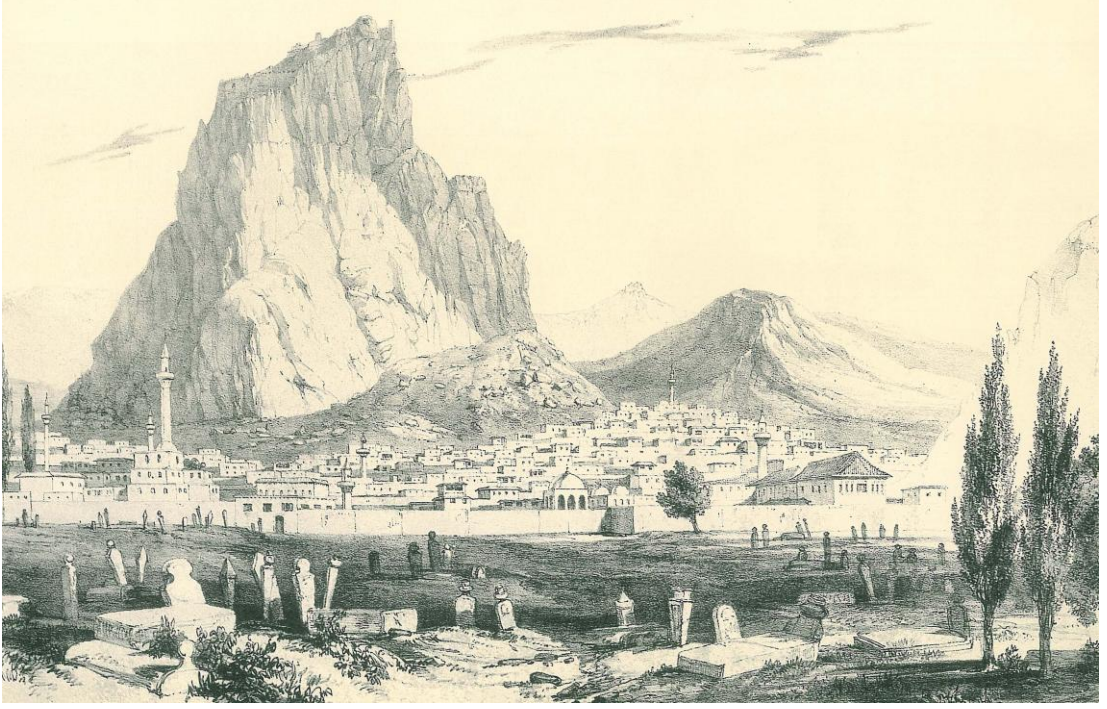
It can be said that the corbelling and the applications like oriel window and wooden latticed seen in the houses in Bursa were not common in the houses of other cities.

In Kayseri, that the consoles are placed on upper storeys some of the houses and structural building components, some of them are in decorative nature with wood or iron guardrails forming a balcony or a triangular pediment are used in the houses where non-Muslim people were residing is remarkable.

As the expressions in the travelogues, the civil architecture samples of

housing co-exist within the gardens in urban areas can be seen also in the engravings as follows; the neighborhoods forming gradually a historical fabric by clustering around buildings and the structures joining the green of the environment in these neighborhoods with single-or multi-storey, flat or pitched roofs and tiled houses covered with Turkish style tiles. In short, it can be mentioned regarding the existence of meaningful urban fabric that combines the natural environment and the physics of the city.

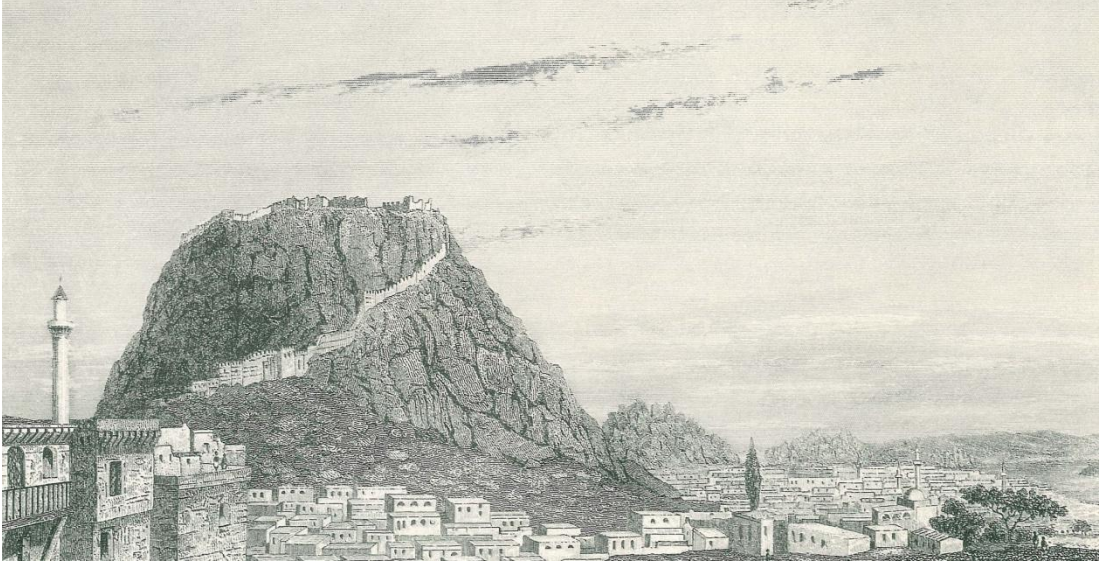
This kind of study carried out visual sources on 19th century Anatolian houses, primarily to be able to carried out in different periods on other Anatolian cities and civil architecture of those cities shall be obviously meaningful for not only our art and architecture but also for our cultural history.

GÖRSEL KAYNAKLAR

Şekil 1-Afyonkarahisar (L. Laborde'den)

Şekil 2-Afyonkarahisar (L. Laborde'den)

Şekil 3-Afyonkarahisar (C. Texier'den)

Şekil 4-Antalya (C. Pellé ve L. Galibert'ten)

Şekil 5-Antalya (T. A. B Spratt ve E. Forbes'den)

Şekil 6-Antalya (K. G. von Lanckoroński'den)

Şekil 7-Antalya (K. G. von Lanckoroński'den)

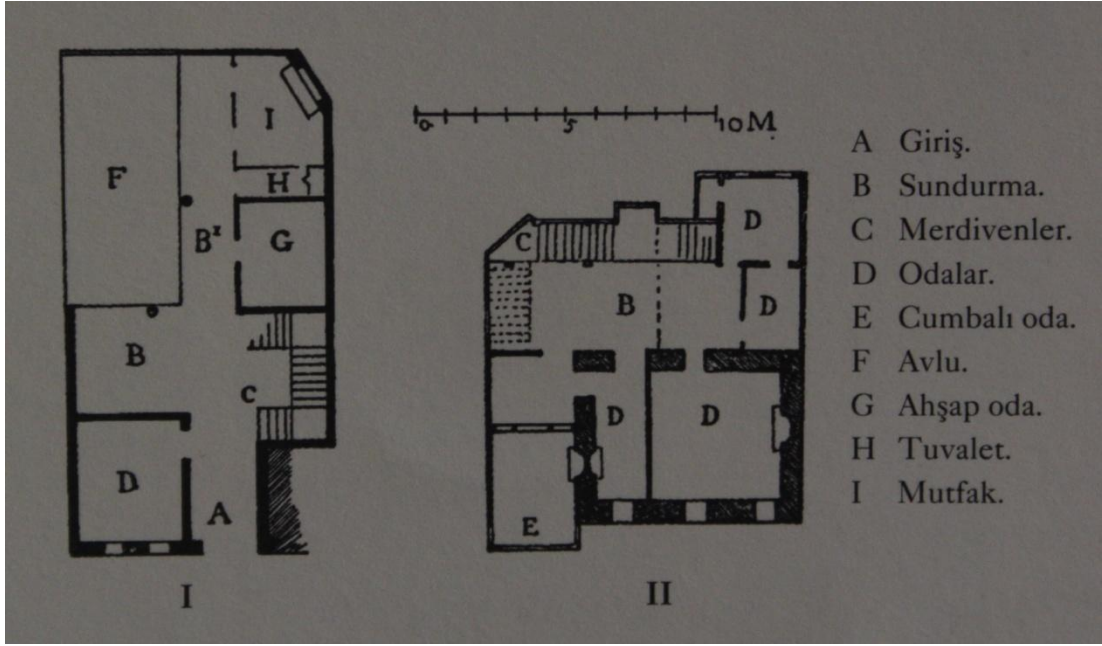
Şekil 8-Antalya (K. G. von Lanckoroński'den)

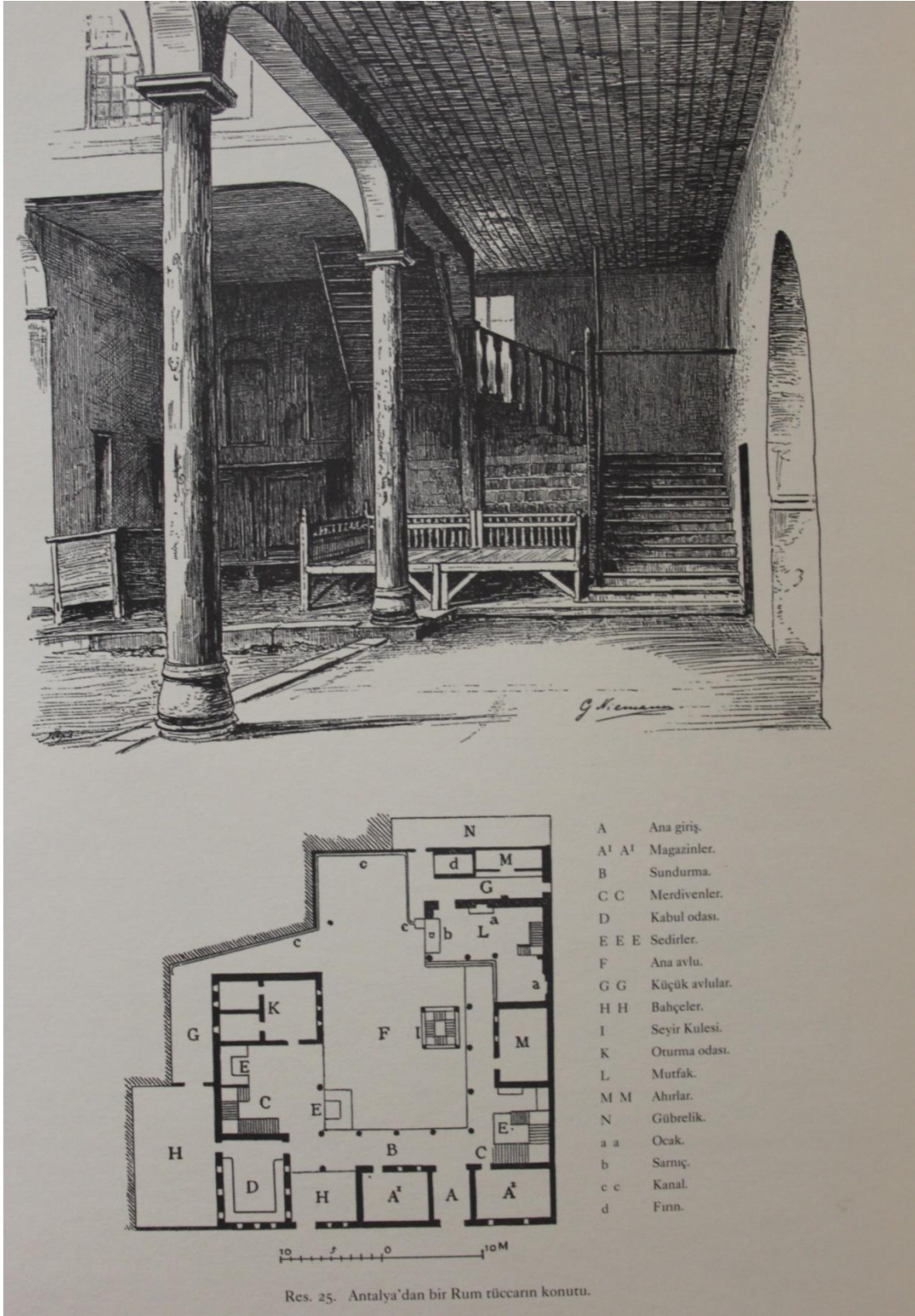
Şekil 9-Antalya (K. G. von Lanckoroński'den)

Şekil 10-Antalya (K. G. von Lanckoroński'den)

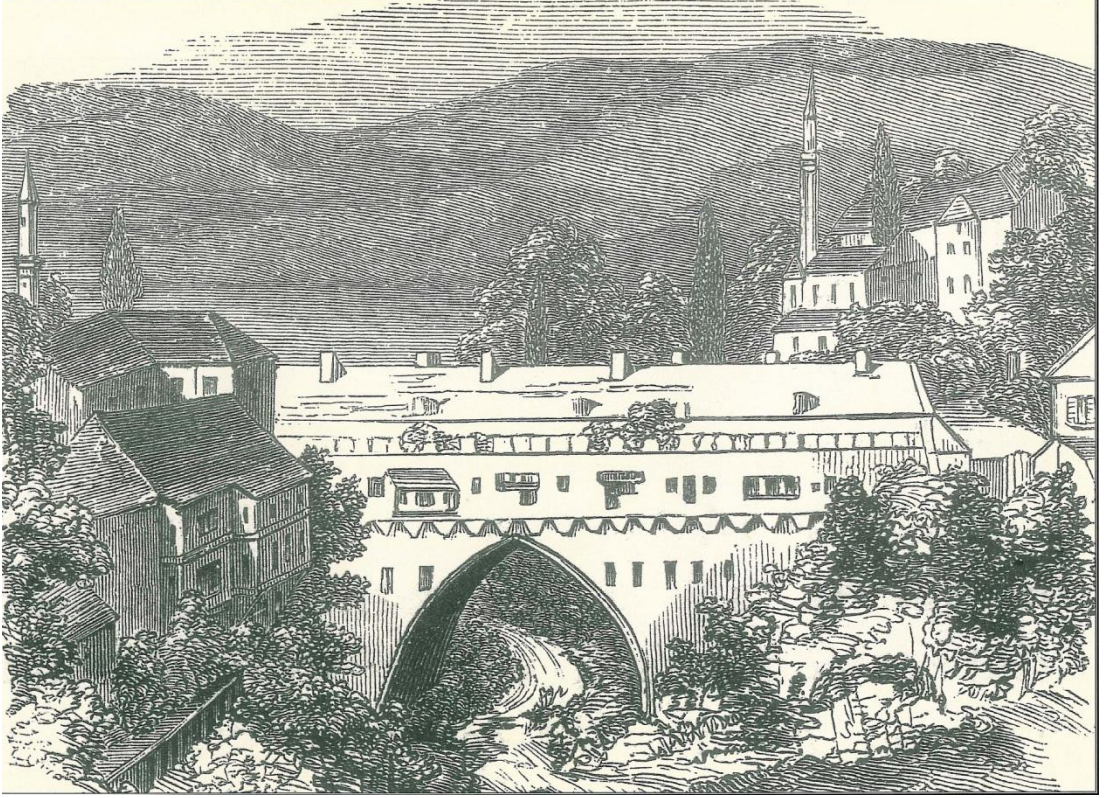
Şekil 11-Antalya (K. G. von Lanckoroński'den)

Şekil 12-Antalya (K. G. von Lanckoroński'den)

Şekil 13-Bursa (L. Laborde'den)

Şekil 14-Bursa (M. Sevim'den)

Şeki 15-Bursa (C. Texier'den)

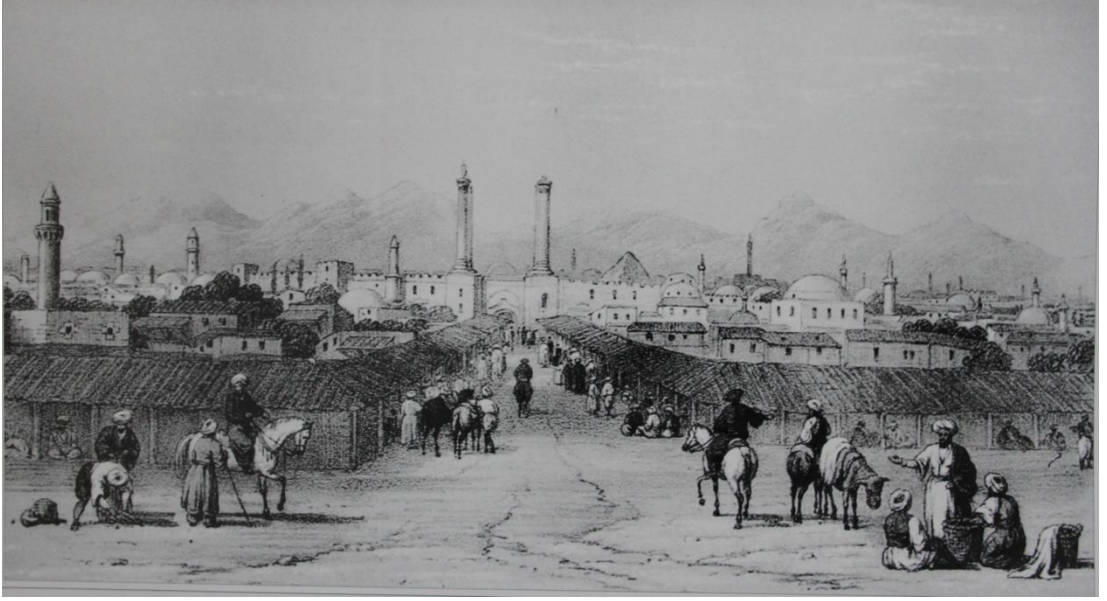
Şekil 16-Bursa (C. Texier'den)

Şekil 17-Bursa (R. Walsh'dan)

Şekil 18-Bursa (E. Reclus'dan)

Şekil 19-Erzurum (F. R. Chesney'den)

Şekil 20-Erzurum (R. Curzon'dan)

Şekil 21-Erzurum (R. Curzon'dan)

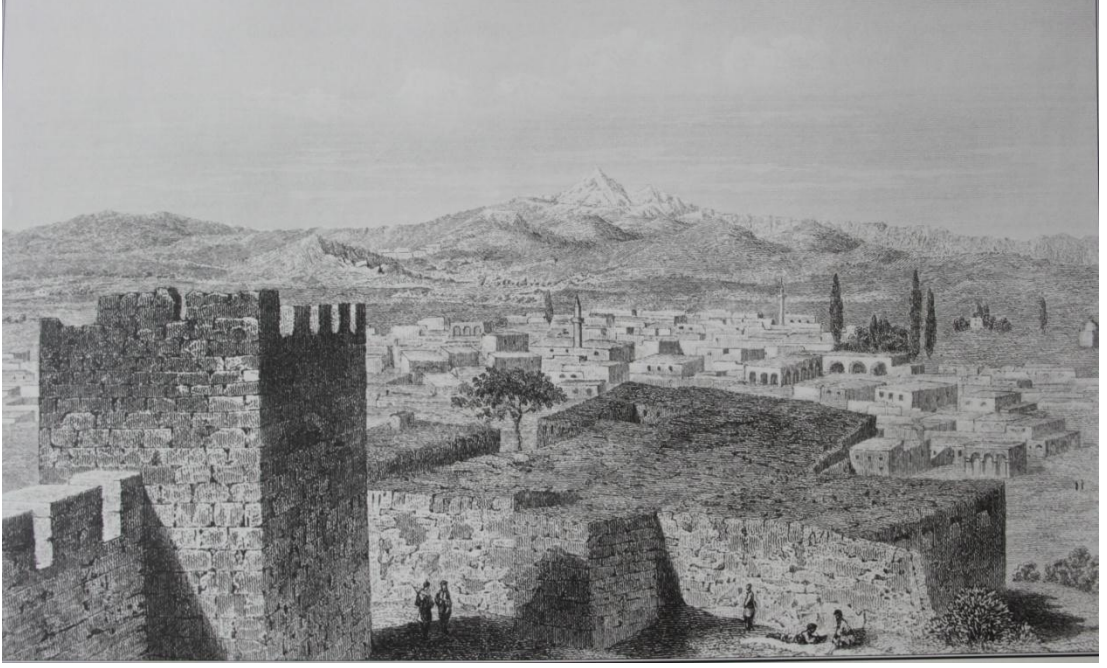
Şekil 22-Erzurum (E. Kılıç'tan)

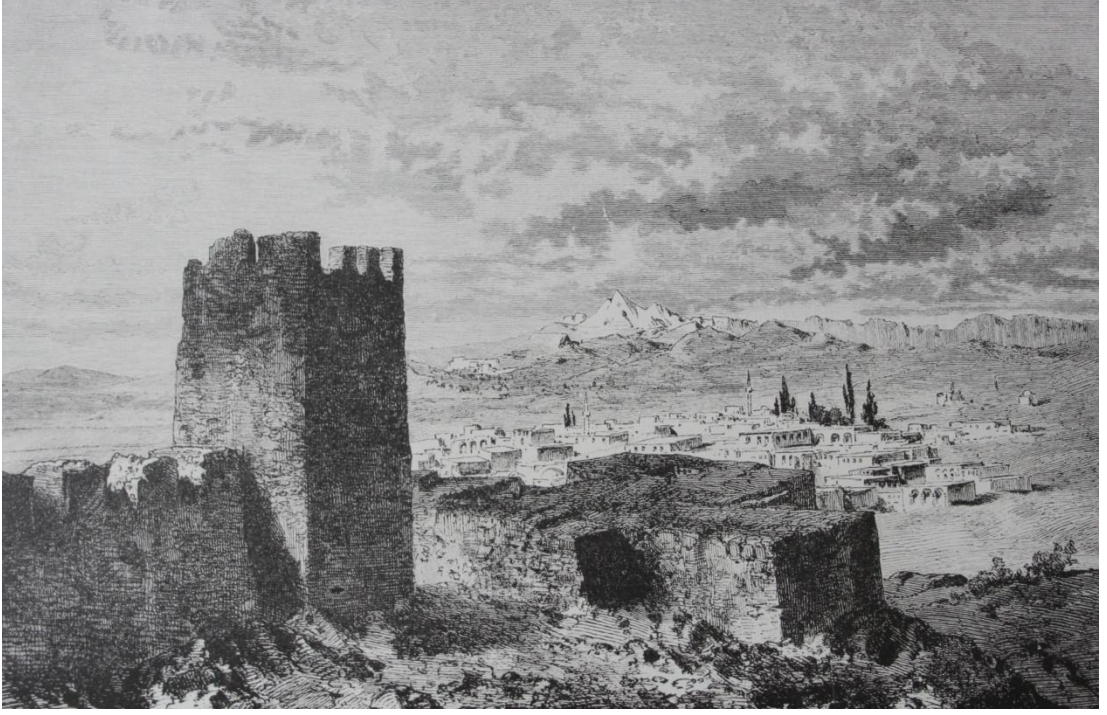
Şekil 23-Erzurum (H. Karpuz'un "Türk İslâm Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri" adlı kitabından)

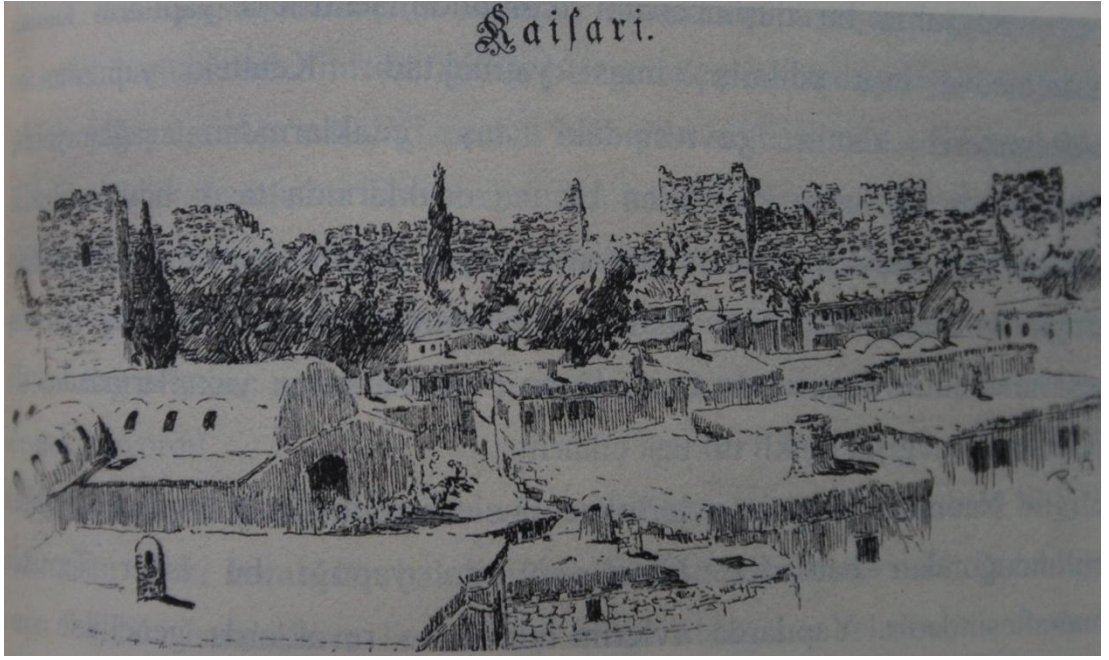
Şekil 24-Erzurum (E. Kılıç'tan)

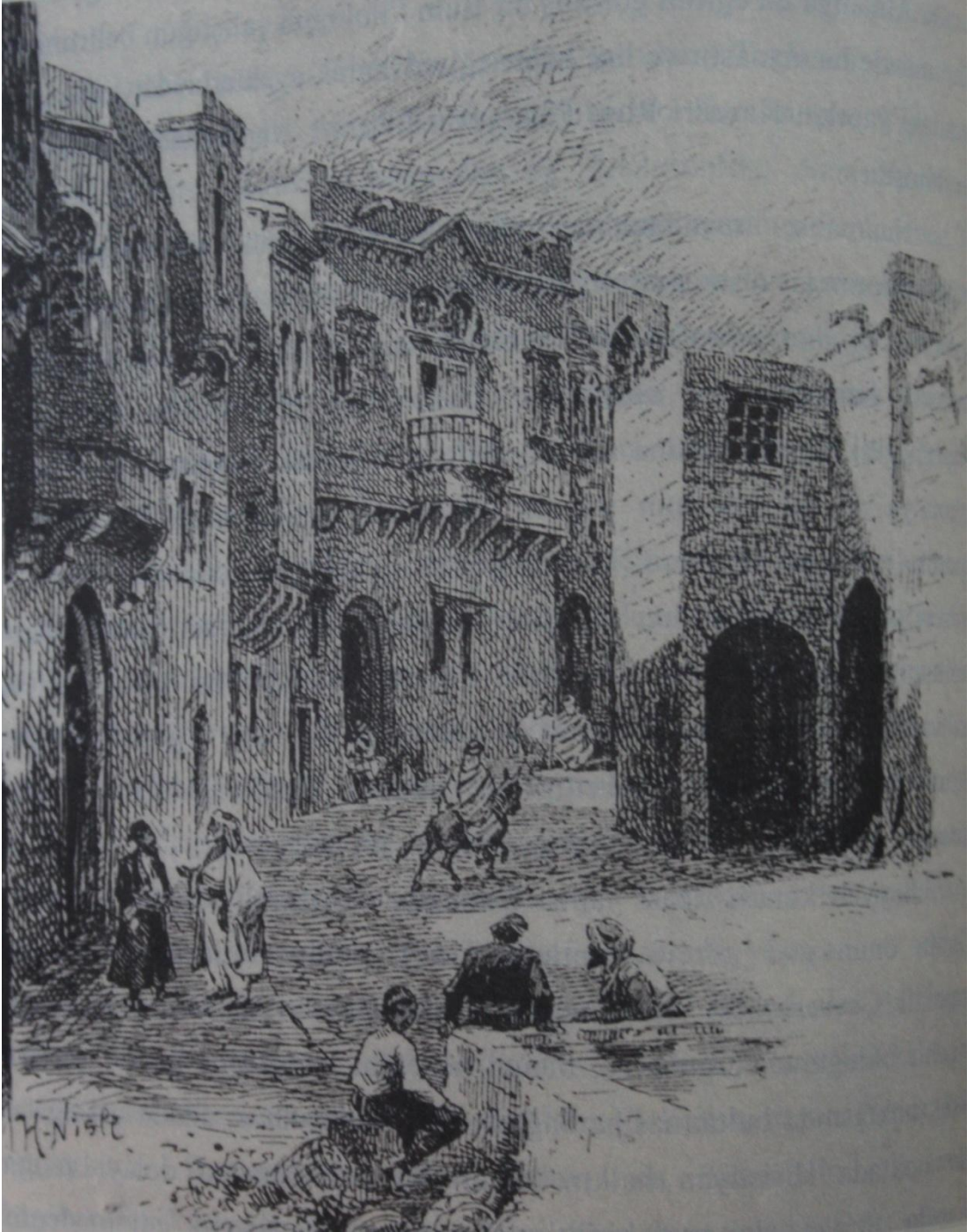
Şekil 25-Kayseri (C. Texier'den)

Şekil 26-Kayseri (C. Texier'den)

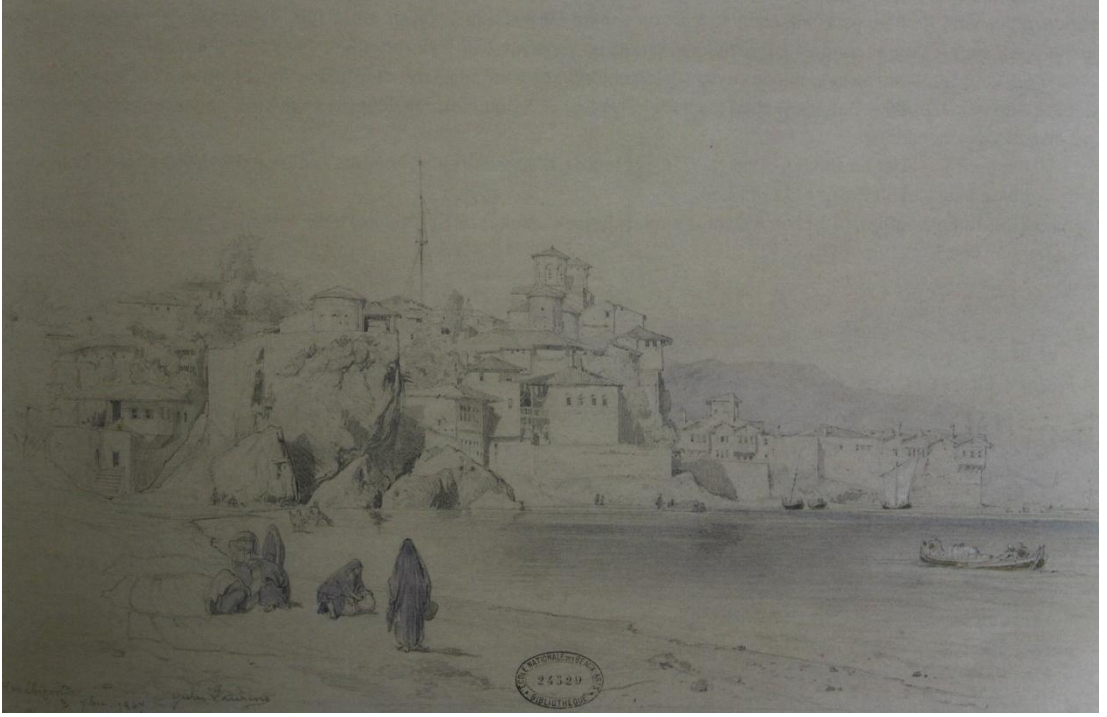
Şekil 27-Kayseri (E. Naumann'dan)

Şekil 28-Kayseri (E. Naumann'dan)

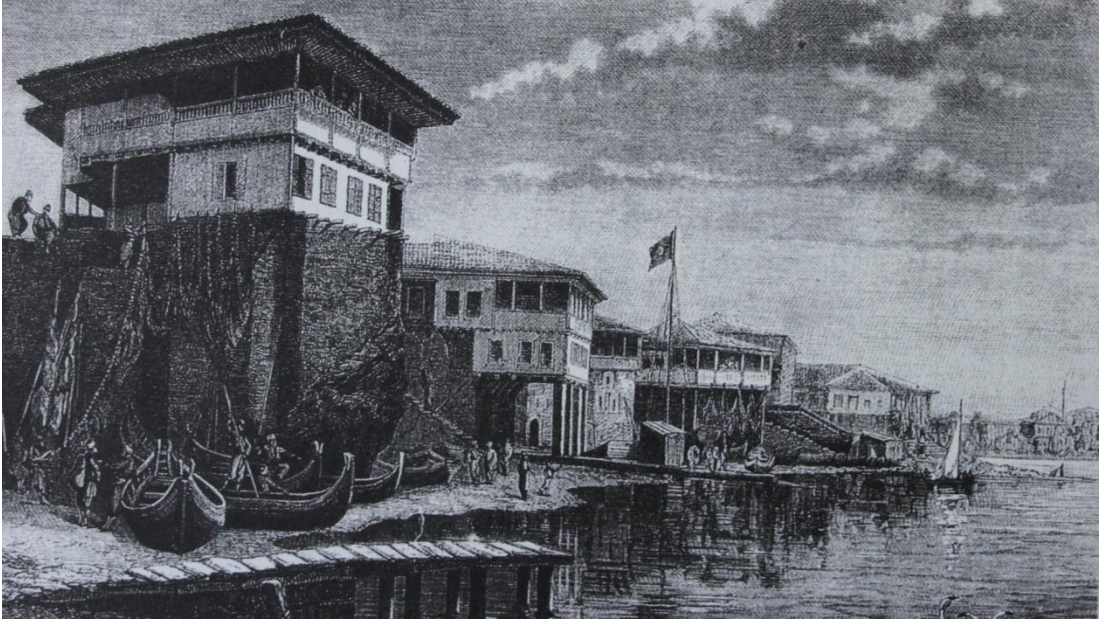
Şekil 29-Trabzon (C. Texier'den)

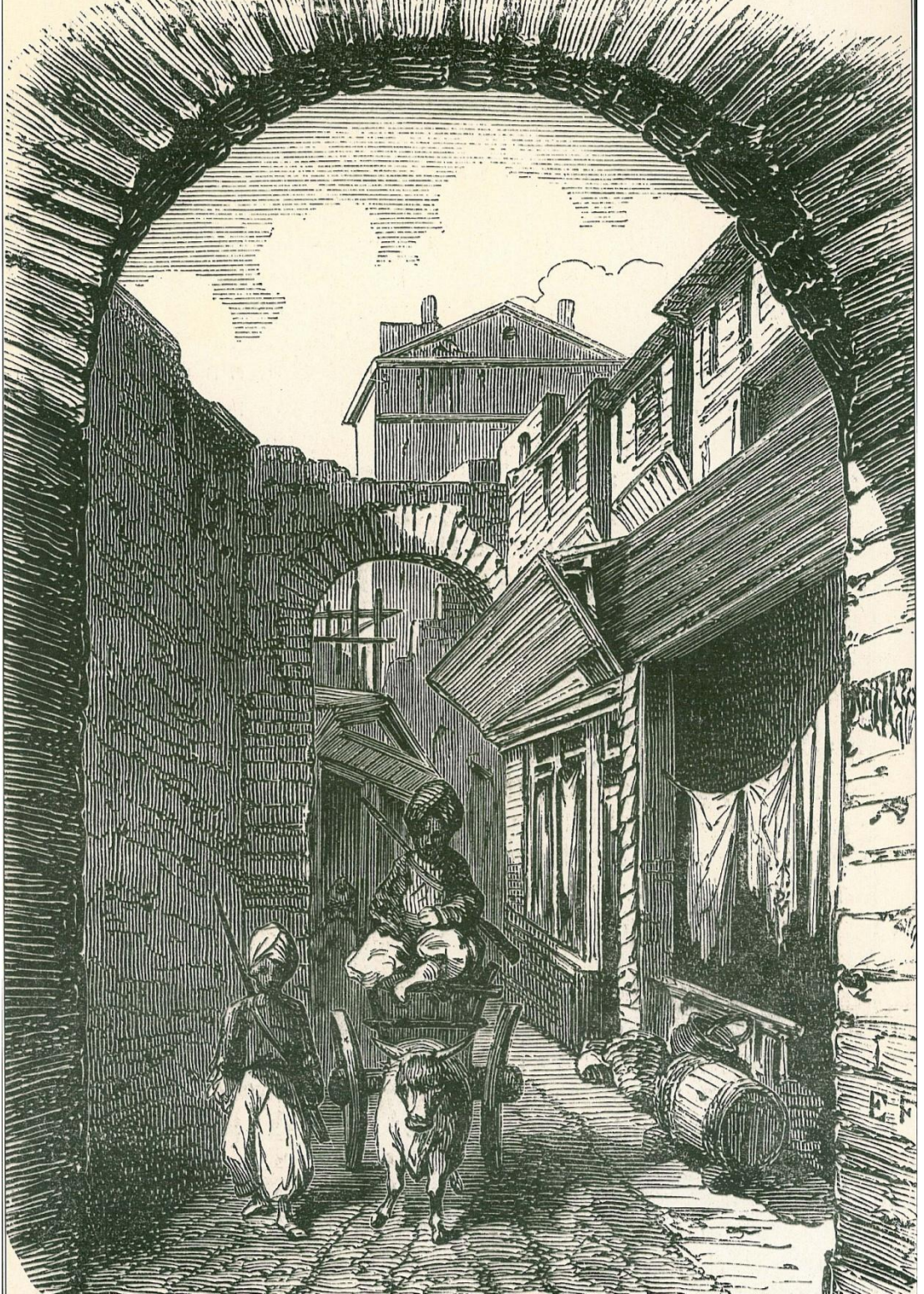
Şekil 30-Trabzon (“Jules Laurens’ın Türkiye Yolculuğu” adlı sergi kitabından)

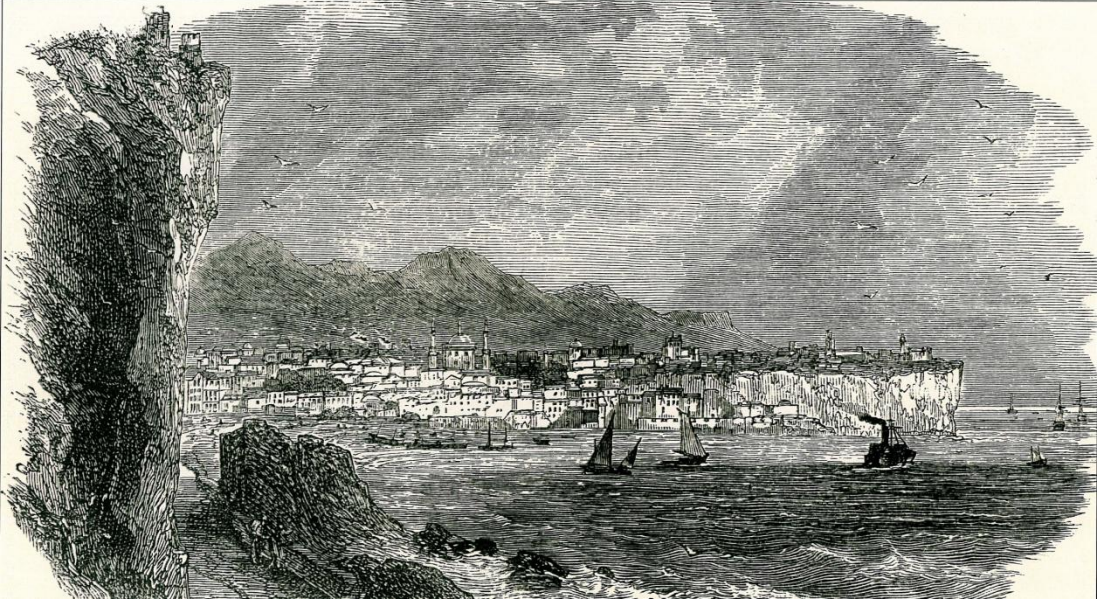
Şekil 31-Trabzon (F. Mornand'dan)

Şekil 32-Trabzon (V. Usta'dan)

Şekil 33-Trabzon (M. Sevim'den)

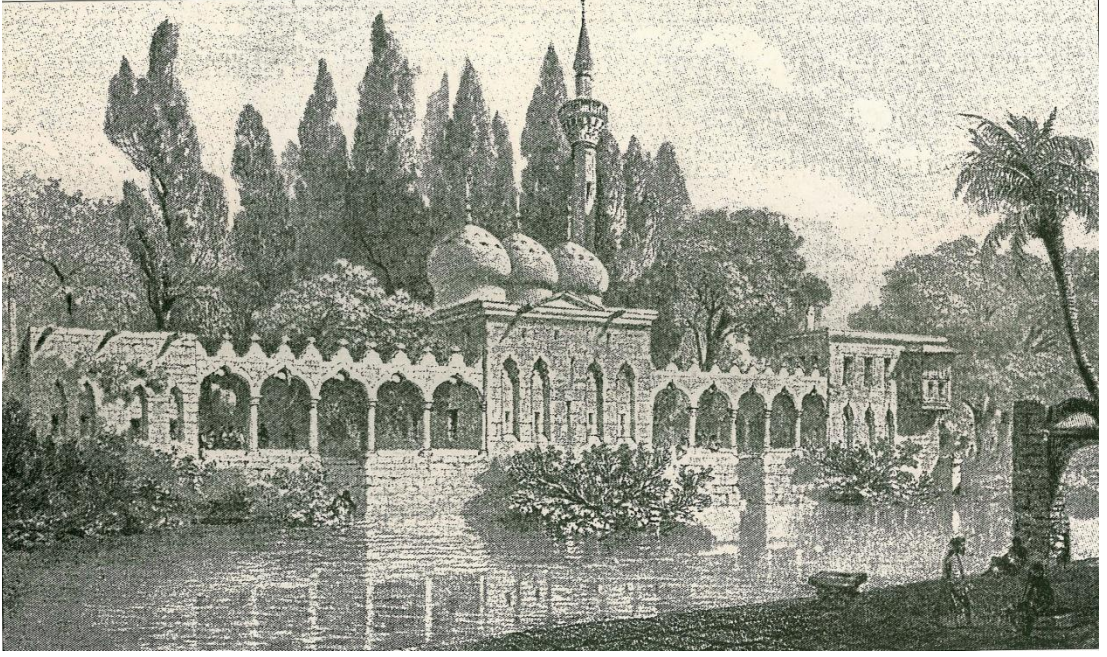
Şekil 34-Trabzon (M. Sevim'den)

Şekil 35-Urfa (J. Buckingham'dan)

Şekil 36-Urfa (F. R. Chesney'den)

Şekil 37-Urfa (G. Bon'dan)

Şekil 38-Urfa (G. Schlumberger'den)

Foto 1-Bursa (N. T. Dostoğlu'dan)

Foto 2-Bursa (N. T. Dostoğlu'dan)

Foto 3-Erzurum (E. Kılıç'tan)

Foto 4-Erzurum (E. Kılıç'tan)

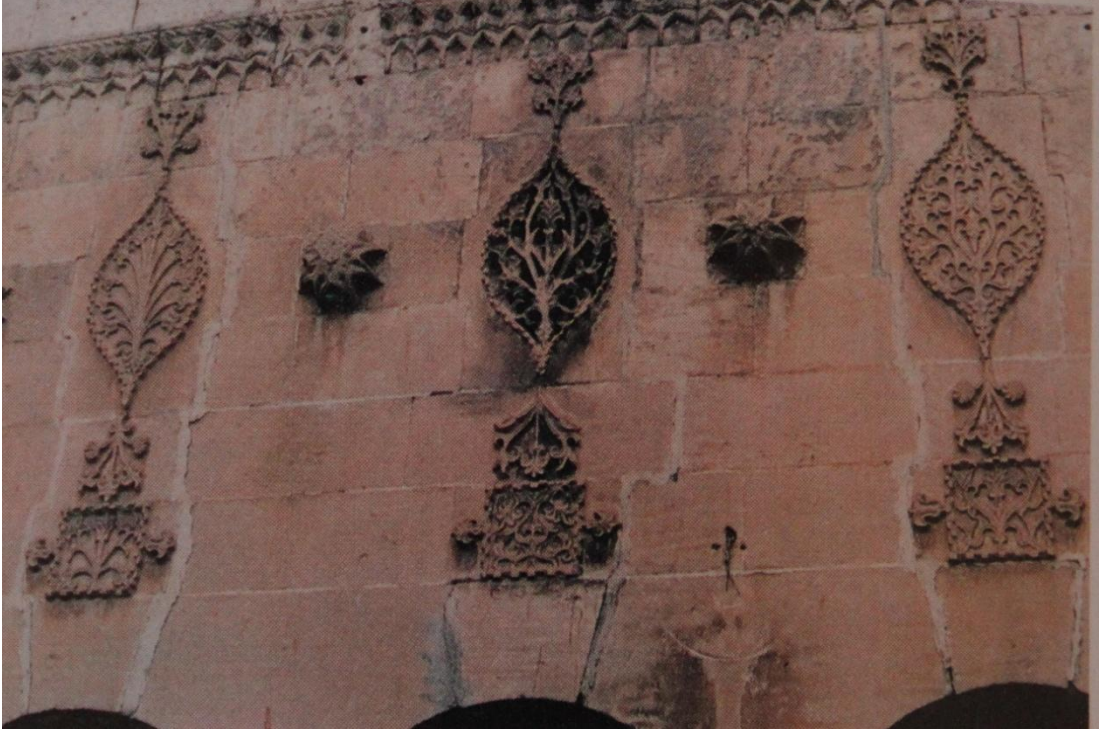

Foto 5-Urfa (Z. Akkoyunlu'dan)

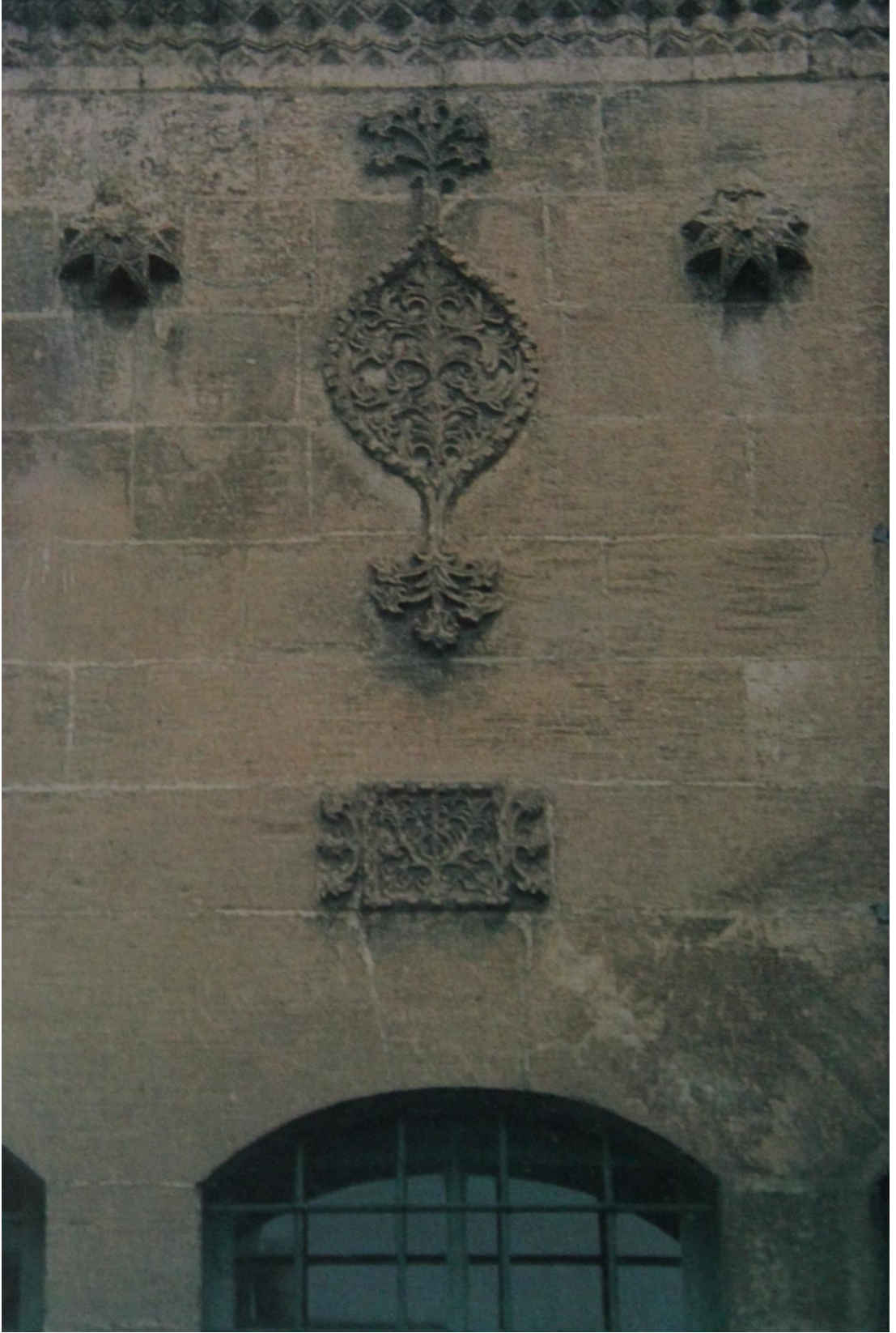

Foto 6-Urfa (Z. Akkoyunlu'dan)

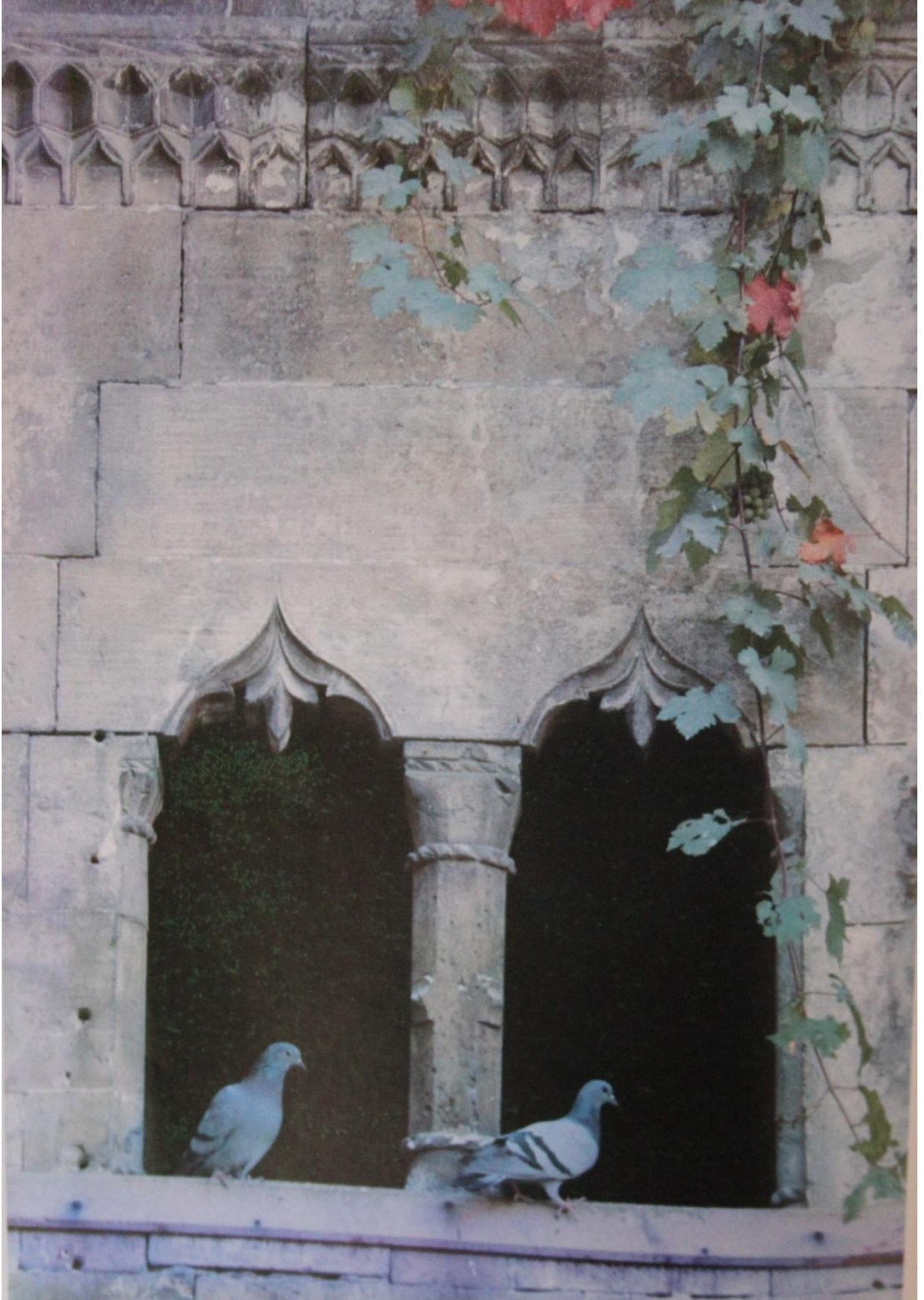

Foto 7-Urfa (Z. Akkoyunlu'dan)

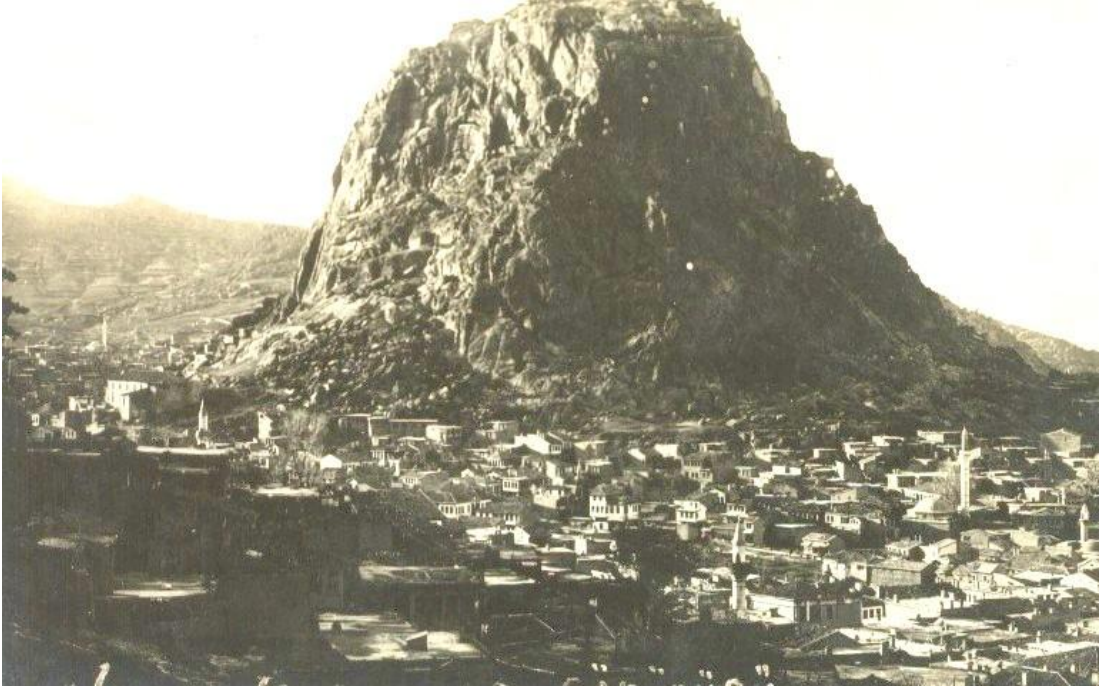

Foto 8-Afyonkarahisar

Foto 9-Kayseri (N. Başgelen'in "Bir Zamanlar Kayseri" adlı kitabından)

Foto 10-Urfa (Z. Akkoyunlu'dan)

Foto 11-Erzurum (E. Kılıç'tan)

Foto 12-Trabzon (İ. G. Kayaoğlu , Ö. Ciravoğlu ve C. Akalın'dan)

Foto 13-Antalya (N. Başgelen'in "Bir Zamanlar Antalya" adlı kitabından)

Foto 14-Trabzon (İ. G. Kayaoğlu , Ö. Ciravoğlu ve C. Akalın'dan)

Foto 15-Bursa (N. T. Dostoglu'dan)

Foto 16-Trabzon (İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu ve C. Akalın'dan)

Foto 17-Antalya (N. Başgelen'in "Bir Zamanlar Antalya" adlı kitabından)

Foto 18-Bursa (N. T. Dostoğlu'dan)

Foto 19-Kayseri (N. Başgelen'in "Bir Zamanlar Kayseri"adlı kitabından)

Foto 20-Bursa (N. T. Dostoğlu'dan)

Foto 21-Kayseri (N. Başgelen'in "Bir Zamanlar Kayseri" adlı kitabından)

Foto 22-Bursa (N. T. Dostoğlu'dan)

Foto 23-Trabzon (İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu ve C. Akalın'dan)